

Lars Niléhn

Agrar intressepolitik

Från bondeförbund till centerparti

Röstmaximering och röstoptimering

I ett parlamentariskt system är det inte vanligt att ett politiskt parti genomgår en hastig och åtminstone utåt sett kraftig omvandling beträffande ideologi, förd politik och satsning på bestämda väljargrupper. Nästan alla partier anpassar sig efter samhällets utveckling, men få utsätter sig för ett mer genomgripande reformarbete. I de fall detta sker rör det sig normalt inte om något hastigt skeende utan om en gradvis över tiden fördelad förändring. Exempel kan dock framvisas där denna process skett plötsligt, snabbt och skenbart omvälvande.

En central förklaringsfaktor kan röra politiska partiers natur och funktion i ett parlamentariskt-demokratiskt system. Allmänt kan partier sägas vara bärare av ett mer eller mindre sammanhållet idé- eller värderingssystem som i praktisk politik omformas till en rad förslag om åtgärder. Samtidigt stöds partiet av väljare som utgör i olika grad sammanhållna sociala grupperingar. Om förhållandet mellan dessa två faktorer finns varierande åsikter.

Ett parti kan anses verka för att förverkliga sina åsikter om hur samhället bör vara organiserat. Det har en social förankring men också så stora inslag av olika grupper att någon intresseanknytning inte kan anses primärt styra dess politik. I vissa fall kan partiet för att vinna väljare också påtagligt avlägsna sig från sin förmenta sociala bas.¹ En motsatt åsikt har också framförts. Trots att många faktorer såsom ålder, kön, religion, etnisk tillhörighet och urbanisering gör att det inte finns några konsekventa band utgör social klasstillhörighet ändå grunden för partival och därmed styr intressena partierna.²

Sambandet mellan ett partis framförda uppfattning om samhället och dess väljarunderlag är inte nödvändigtvis entydigt. En rad faktorer kan således göra att detta endast blir ett övergripande mönster och inte något för den individuella väljaren bindande. Partiets anspråk på att företräda en allmän teori om samhället eller någon viss grupp kan vara väsentligt bidragande och sådana saknas knappast i något parti. Förhållandet mellan dessa anspråk kan variera. Socialistiska partier, marxistiska likaväl som icke-marxistiska, företer en utpräglad, ofta teoretiskt stringent underbyggd, världsåskådning samtidigt som man entydigt framstår som arbetarorganisationer. Världsåskådningen är av sådan karaktär att den även är giltig för andra grupper. Det

kan också sägas vara fallet för traditionellt liberala och konservativa partier vilka emellertid inte på samma sätt säger sig företräda en viss grupp, även om de faktiskt gör det.

Politiska partier kan också betona en viss grupps intressen och mindre världsåskådningens allmängiltighet. En sådan omfattande samhällsuppfattning kan mycket väl finnas, men den får stå i bakgrunden för arbetet för en bestämd gruppering. Exempel på sådana partier är etniskt-språkligt baserade organisationer på båda sidor tysk-danska gränsen i Slesvig, i Skottland, Belgien m fl stater, religiösa partier (där naturligtvis »världsåskådningen» teoretiskt har stor giltighet) samt sådana som representerar en viss socioekonomisk grupp som de traditionella bondepartierna i en rad länder.

Skillnader i sättet att fungera finns mellan dessa två huvudtyper av politiska partier. Ett parti där världsåskådningen är väsentlig agerar för att vinna den politiska makten och för att genomdriva en politik som påverkar samhället i grunden. Partiets sociala underlag är naturligtvis väsentligt men det gynnas redan genom det sätt på vilket världsåskådningen formulerats. Praktiskt bör politiken då utformas så att den inte direkt stöter bort kärnväljarna. För ett intresseparti förhåller det sig annorlunda. Det är mindre angeläget att genomföra en världsåskådning i praktisk politik, vinna den politiska makten eller påverka samhället i grunden. Väsentligt är att få genom beslut och åtgärder som främjar det egna väljarunderlaget. Det gäller också att föra en politik som aktivt appellerar till dessa kärnväljare.

På den parlamentariska arenan gäller särskilda förhållanden. Det är inte tillräckligt att representera en viss samhällsgrupp och kanske ha dess och andra individers sympatier. Väljarna måste också förmås att avge sina röster för partiet och det måste i sin tur söka genomföra sin politik, vilken också i sin faktiska utformning påverkas av de parlamentariska behoven.

För ett parti gäller det att fullfölja den uppgift det anser sig ha, det må vara att påverka samhället i grunden eller att arbeta för en bestämd grupp. Ju starkare parlamentarisk ställning det har, desto större är dess möjligheter och det beror på valsystemet och utgången av allmänna val. Detta har fört till att maximering av röstetalet av många forskare anses som en grundläggande drivkraft för partiets agerande.

Tanken om de klassiska ideologiernas bleknande har fått en del forskare, särskilt under 1950- och 1960-talen, att anta att intressegrupper och värderingssystem blivit mindre väsentliga för politiska partier än erövrandet av politisk makt per se. Därmed stod vägen öppen för ett hävdande av en mångfald, kanske inbördes mindre sammanhängande, ståndpunkter i olika frågor.³ Eftersom det rör sig om organisationers arbete i konkurrens med andra i ett system, har det också fört till att man infört ett spelteoretiskt rationalitetsbegrepp, influerat av företagsekonomiskt tänkande. En sådan intressemaximering, överfört till politiska förhållanden röstmaximering, är emellertid inte oomtvistad som grund för rationellt handlande.⁴

I politisk teori har röstmaximering fått en klassisk formulering av Anthony Downs (1957) som definierar det så att ett parti manipulerar den förda politiken och sitt handlande så att det ger flest röster utan att konstitutionella regler bryts. Målet är att vinna den politiska makten.⁵ Praktiskt innebär det att man strävar efter att lova

eller ge så stora fördelar som möjligt åt ett maximalt antal väljare utan att någon grupp på ett framträdande sätt gynnas mer än andra. Genom att inte någon favoriseras mer, såvitt det inte gäller någon speciellt attraktiv grupp, riskerar man mindre att stöta bort någon annan. Samtidigt föreligger det uppenbara risker för att politiken får en konturlös och utslätad karaktär.

En mer nyanserad syn på politiska partiers agerande har Gunnar Sjöblom (1968). I sin modell skiljer han mellan två slags målsättningar: värderingsmål och strategiska mål. Det förra innebär förverkligande av partiprogrammet och de senare röstmaximering, maximering av parlamentariskt inflytande och slutligen inre partisammanhållning. Programrealisering har samband med partiets värderingssystem och de senare målen har relevans för dess maktposition.⁶

Teorin om röstmaximering sådan Downs framställer den måste betraktas som en renodling. Det är uppenbart att den främst grundas på ett tvåpartisystem av amerikanskt snitt, där partierna varken har någon klar profil eller några specifika socioekonomiska kärngrupper.⁷ I princip torde det vara möjligt att söka tillämpa teorin även på andra system. Men inte ens i andra tvåpartisystem är det lätt. Både i England och BRD har de stora partierna klara ideologiska profiler och anknytning till olika klart definierade (om än inte alltid mobiliserade) grupper.⁸ Sjöblom har framhållit att röstmaximering är avsevärt mer problematiskt i ett flerpartisystem. Där måste ett parti räkna med att kompromisser i koalitioner eller i andra sammanhang är tänkbara politiska medel. Ändå måste det för att få så stark parlamentarisk ställning som möjligt söka maximera väljarunderlaget.⁹

Det är tydligt att ett parti beroende på situationen kan tänkas lägga olika vikt vid skilda delar av det målsättningskomplex Sjöblom presenterat.¹⁰ Det förefaller som om modellen är tillämpbar på hur ett parti agerar i en politisk demokrati av västerländsk typ. Men några orsakssamband ger den inte och dess användbarhet torde vara analysinstrumentets. Svårigheter framträder framför allt när det gäller att identifiera ett partis sociala underlag och den inverkan det har. Bortsett från amerikanska demokrater och republikaner har med få undantag ett parti alltid någon socioekonomisk kärngrupp. Dess betydelse för partiet kan variera men det är inte möjligt att agera utan hänsynstagande till denna.

Hur starka dessa hänsyn måste vara beror på faktorer som en frågas angelägenhetsgrad för gruppen och den allmänna politiska och ekonomiska situationen. Det beror också på vilken karaktär partiet har. En socioekonomisk kärngrupp finns alltid men dess omedelbara betydelse är olika om det rör sig om ett intresseparti eller ej. Icke desto mindre är det ständigt nödvändigt att ta hänsyn till denna kärngrupp.

Att då tala om maximering av röstetalet kan vara missledande. Förutsatt att det gäller att åtminstone inte förlora kärngruppen måste en politik formuleras så att den inte avlägsnar sig alltför långt från vad som kan förefalla acceptabelt för gruppen. Det rör sig således snarare om en *optimering*.

Intressepartier kan ofta ha en grundsyn av världsåskådningskaraktär men den är vanligen föga utvecklad och får stå tillbaka för intresseinriktningen. Partiets mål är att främja sin kärngrups intressen och det i sin tur återverkar kraftigt på partipro-

gram och bakomliggande teoretiska konception. Så är visserligen mer eller mindre alltid fallet, men en avgörande skillnad i inriktning föreligger.

Frågan om röstmaximering är särskilt problematisk för ett sådant parti. Det gäller att arbeta för den egna gruppen och bäst resultat nås när den parlamentariska ställningen är stark. Men att maximera eller optimera röstetalet innebär att man måste satsa på fler frågor än sådana som rör kärnväljarna; utåt kan det då framstå som om man kompromissade med den politik som främjar gruppintresset. En lyckosamt genomförd sådan bredare politik kan dock ge större fördelar än en konsekvent genomförd ensidig inriktning just i det att den parlamentariska positionen stärks. Svårigheten är att nå kärngruppen och klargöra detta samtidigt som man arbetar för att vinna andra väljare.

Denna problematik kan dock antas vara mindre aktuell i ett flerpartisystem så länge ett intresseparti har en klart definierad och kvantitativt betydelsefull kärngrupp. Det kan då vara fullt tillräckligt att föra en politik som talar till gruppen för att mobilisera den och nå en parlamentarisk position som ger ett inflytande på relevanta beslut. Även småpartier som för en ensidig intressepolitik kan vinna uppmärksamhet för sin sak och kanske t o m nå politiska fördelar som inte gruppens storlek skulle motivera. Eftersom man inte så mycket är angelägen om att genomdriva en politik som rör samhället i helhet som att få genom beslut som främjar den egna gruppen blir frågan om optimering mindre aktuell än en mobilisering av det egna väljarunderlaget. I den mån man engagerar sig i allmänpolitiska frågor måste det för ett intresseparti innebära att man tar större hänsyn till den egna gruppen än andra partier behöver göra.

Svårigheterna kan bli desto större när ett intresseparti upplever motgångar och när dess kärngrupp avtar. Speciellt problematiskt kan det bli om den egna gruppen i denna situation kanske t o m vänder sig bort från partiet. En möjlighet är att då göra en bredare politisk satsning och därmed släppa sin intresseanknytning och söka vinna nya grupper. Det innebär att partiet riskerar att förlora sina kärnväljare, t ex om de ser sig bättre tillgodosedda av något annat parti och om inte tröghet får dem att stanna kvar. Man måste också konkurrera med andra partier som kanske har en fast bas i de nya målgrupperna.

Det kan sägas vara en form av röstmaximering. En annan är att partiet utan tanke på det inre sammanhanget kan föra en politik som erbjuder många målgrupper fördelar. Riskerna för motsättningar blir då stora. Praktiskt om än inte propagandamässigt måste avvägningar och kompromisser ske. Möjligheterna för häftiga svängningar i politiken blir stora. Samtidigt finns också tillfälle att fortsätta arbeta för de gamla grupperna.

I båda dessa fall släppes karaktären av intresseparti, men det medför vissa risker. En mer godtagbar lösning måste vara att både sträva efter att behålla sina kärnväljare och att söka vinna nya grupper. Det är endast möjligt om man för en politik som å ena sidan tar hänsyn till det gamla intresseområdet och å andra sidan även erbjuder de tänkta nya väljarna något. Delvis kan det ses som en inre spänning eller t o m som en potentiell motsättning i en politisk linje. Partier arbetar då uppenbart inte för att maximera sitt röstetal utan för att optimera det.

Den gamla kärngruppens intressen blir en begränsning för utvecklingen av politiken som inte får överskrida en kritisk gräns där man, även om kanske t o m fler nya röster skulle stå att vinna, förlorar gamla väljare. Det innebär också att politiken på ett entydigt sätt inte vänder sig från den tidigare förda. Helt utan problem är det inte att behålla de tidigare väljarna och samtidigt vinna nya. Möjligt är det inte utan att föra en delvis ny politik som inte får vara så skild från den gamla att motsättningar uppstår.

Bondeförbundet och 1950-talet

Sett ur ett par decenniers perspektiv innebar 1950-talet en mycket stabil period i Sveriges historia. Den ekonomiska tillväxten ifrågasattes inte, välståndsökningen fortskred och den politiska stabiliteten förefaller ha varit stor. Men det är ett något ytligt betraktande. Det kalla kriget må ha varit ett skenproblem, men det framstod som verkligt nog och påverkade människornas vardag. Tillväxten innebar kraftiga förändringar i näringslivet, urbanisering och inte minst en stark strukturomvandling inom jordbruket.

Trots en konstant stark ställning för socialdemokratin kunde dagspolitiken innebära dramatik. En regeringskoalition ingicks och bröts. Två folkomröstningar hölls, riksdagen upplöstes och ett nyval utlystes. Stora väljarrörelser kunde också iakttas. Framför allt var folkpartiet utsatt för variationer i röstsiffrorna. Mest utsatt var dock bondeförbundet som under ett årtionde, 1946–1956, ständigt minskade sin väljarandel. Genom en kraftsamling återvann man dock i stort det man förlorat i en enda valrörelse 1958, man bytte namn och framträdde, åtminstone utåt, med en helt ny profil. Härigenom, genom sin del i koalitionsregeringen 1951–1957 och genom sin roll i folkomröstningen om tjänstepension fick partiet på mer än ett sätt en position i politikens mitt.

Partiet och dess utveckling under 1950-talet har också intresserat en rad forskare. Att det fick en central ställning i Björn Molins bok om tjänstepensionsfrågan (1965) är föga förvånande eftersom det ensamt stödde en av de tre linjerna i folkomröstningen. Molin ser partiets utveckling, naturligt nog, i ljuset av pensionsdebatten. Bondeförbundet hade redan hösten 1956 tagit ställning. Anknytningen till jordbruksintressena gjorde en uppgörelse med socialdemokratin omöjlig och regeringsställningen medförde att försök att närma sig högern och folkpartiet var lika omöjligt. En egen linje formulerades och dess framgång i omröstningen 1957 visade att partiet hade ett potentiellt starkare väljarunderlag. Med detta som bakgrund fasthöll man vid den egna linjen och åstadkom en breddning av partiets image. Röstmaximering framstår som förklaringsfaktor.¹¹

Leif Lewin (1966) ser partiets agerande som en strävan att vända de nedåtgående väljarsiffrorna. Upprottet från regeringen 1957 vilket orsakats av motsättningar i fråga om jordbrukspolitik och i pensionsfrågan var början till en nyorientering. Nya målgrupper blev medelklassen och småföretagare i städerna och man bytte namn till centerpartiet. Från ett tidigare ideologinegativt tillstånd anknöt man nu till liberala

marknadstankegångar vilket ses som kärnan i den borgerliga ideologin.¹² Röstmaximering är således drivkraften. Nils Elvander (1972) har ett liknande synsätt. Strävan att vinna väljare fick partiet efter 1958 att agera för fler grupper »mer eller mindre motsatta intressen» än något annat parti. Hårdare än något annat engagerade det sig för näringslivet. Frigörelsen från jordbruksintresset började vid arvsskattefrågans riksdagsbehandling 1958.¹³

Namnbytet 1958 ses av Olof Ruin (1968) som en följd av en medveten breddningssträvan orsakad av insikten om jordbruksbefolkningens minskning. ATP-frågan var den avgörande faktorn. Efter regeringsupplösningen ville man inte omedelbart agera för medverkan i en ny, borgerlig koalition men efter en tid var situationen en annan.¹⁴ De engelska statsvetarna N Elder och R Gooderham (1978) ser partiets utveckling som en lyckosam vidgning orsakad av befolkningsförändringar och jordbrukets strukturrationalisering och dess därmed sjunkande röstandel.¹⁵ Sten Berglund och Ulf Lindström (1978) menar att partiets förnyelse under slutet av 1950-talet var ett svar på landets urbanisering.¹⁶ Gemensamt för dessa forskare är att röstmaximering mer eller mindre explicit förutsättes vara drivkraften bakom partiets agerande.

En helt annan syn har B Fryklund, T Nilsson, S E Olsson och T Peterson (1973) som hävdar att partiets klasskaraktär förändrats från ett småbrukarparti till ett storböndernas intresseparti. Därmed inordnades det också i den svenska borgarklassens organisationer. Denna förändrade karaktär, förstärkt av flykten från landsbygden, möjliggjorde en breddning och ett inträngande i städerna, slutligen även på LO-området.¹⁷

I den enda utgivna monografin över partiet under 1950-talet utgår också Hans Albin Larsson (1980) från röstmaximering som en primär drivkraft. Jordbrukets och landsbygdens avfolkning gjorde att ett latent behov av förnyelse fanns. En breddning hade förberetts av en debatt främst inom ungdomsförbundet (SLU) och av en rad åtgärder i form av tillsättande av kommittéer för arbete inom tätorter och bland fiskare, trädgårdsodlare och småföretagare. Efter valet 1956 tillsattes den s k sextonmannakommittén som skulle se över partiets politik. Då utlöstes praktiskt en ackumulerad rad åtgärder som resulterade i namnbytena 1957 och 1958 och i det nya parti-programmet 1959. Inriktningen på jordbruksintresset hade upphört redan tidigare och främst efter 1958 ökade antalet allmänpolitiska motioner i riksdagen kraftigt. Det nya partiprogrammet var mer än det tidigare en sammanhållen helhet utgående från tankar om livskvalitet och småskalighet. De tidigare föreställningarna om önskvärdheten av en permanent samlingsregering släpptes och först nu ansåg man sig stå för en fristående centerlinje i svensk politik.¹⁸

Partiets nedgång, landsbygdens avfolkning och jordbrukets rationalisering

I val efter val hade partiets andel av valmanskåren minskat. Där man sökt förklara den har nedgången av forskningen setts betingad av landsbygdens avfolkning och jordbrukets förändrade struktur. Detta stämmer väl med partiets egen syn. De ständiga motgångarna förklarades med flykten från landsbygden. När man lyckades hålla ställningarna i 1950 års kommunalval ansågs det vara en framgång just med tanke på befolkningsomflyttningen. Den fortsatta nedgången under 1950-talet kunde vid sidan av detta förklaras av motstånd mot koalitionen.¹⁹

Tabell 1. Partiernas röstandelar (%) i andrakammarvalen 1944–1960

	Valdelt	k	s	fp	bf/cp	h	övr
1944	71.9	10.3	46.7	12.9	13.6	15.9	0.6
1948	82.7	6.3	46.1	22.8	12.4	12.3	0.1
1952	79.1	4.3	46.1	24.4	10.7	14.4	0.1
1956	79.8	5.0	44.6	23.8	9.4	17.1	0.1
1958	77.4	3.4	46.2	18.2	12.7	19.5	0.0
1960	85.9	4.5	47.8	17.5	13.6	16.5	0.1

Källa: Berglund-Lindström, *The Scandinavian party system(s)*, Lund 1978, s 85.

Även internt kunde partiet diskutera landsbygdens avfolkning. I en PM till parti styrelsen i oktober 1947 tog Lars Eliasson inför valet 1948 upp vad han kallade »en allvarlig befolkningsutveckling» och konstaterade att städerna växte, bl a genom inflyttning, medan hela landsbygdens befolkningstal kvarstod oförändrat men dess tätorter växte. Detta innebar risk för mandatförluster.²⁰ Liknande röster hördes i olika partisammanhang. Inte minst intressant var den diskussion som fördes vid tillsättandet av den s k sextonmannakommittén efter valnederlaget 1956. Man utgick från ett anförande av Sten Wahlund om befolkningsutvecklingen. Inledningsvis framhöll han att partiets vid varje val minskade röstandel stämde med nedgången i partiets målgrupper. Så utförde han en senare i partiarbetet ofta citerad beräkning av den kommande utvecklingen, där han konstaterade att de »vuxnas» antal inom jordbruket skulle fortsätta minska med 2 % årligen, framför allt i de produktiva åldrarna. Partiets nedgång berodde också, menade Wahlund, på att man inte lyckats vidga sin väljarbas.²¹

Vid samma tillfälle analyserade ungdomsförbundets ordförande Johannes Antonsson partiets tillbakagång vilken förklarades med flykten från landsbygden, motståndet mot koalitionen och misslyckade breddningssträvanden. Lösningen skulle vara en brett genomförd reform av partiet.²²

Otvivelaktigt var befolkningsförändringen en viktig faktor bakom nedgången för ett jordbruks- och landsbygdsparti. Här innebar tiden efter andra världskriget avgörande förändringar. 1945–50 sjönk befolkningen på den egentliga landsbygden kraf-

tigare än både tidigare och senare och den nedåtgående kurvan fortsatte därefter. Landsbygdsbefolkningen i stort var dock 1950 fortfarande större än den rena stadsbefolkningen. Ett årtionde senare var förhållandet omvänt. Om man tar hänsyn även till landsbygdens tätorter blev deras befolkning redan under 1930-talet större än de egentliga landsbygdsinnevånarna. En kraftig acceleration inträffade som nämnts efter 1945. Under 1950-talet fortsatte den rena landsbygdsbefolkningen att avta medan tätortsinnevånarna ökade än mer. Befolkningstillväxten skedde då i städerna.²³

Jordbruksbefolkningen avtog också kraftigt. Framför allt 1950-talet innebar en påtaglig ökning i utvecklingstakten. Antalet manliga jordbruksföretagare var 1940 318.900, 1950 288.200 och 1960 216.200. Flykten från landsbygden hade på 1930-talet främst omfattat hemmadöttrar som sökte sin utkomst i städer och tätorter och under 1940-talet hemmasöner.²⁴

Även inom jordbruket skedde en strukturförändring. Brukningsenheternas antal sjönk således totalt under tiden efter andra världskriget, men utvecklingen var olika i skilda storleksklasser. Före 1951 minskade blott enheterna under 10 hektar, fram till 1955 började minskningen även upp till 15 hektar för att bli avsevärt större under de fem följande åren då även antalet enheter upp till 30 hektar började sjunka.²⁵

Detta innebär att jordbrukets och landsbygdens förändring under 1950-talet träffade en ny grupp: redan etablerade familjer som bröt upp från sin gård och fick söka sig annan utkomst. Samtidigt skedde en förändring för de kvarvarande lantbrukarna. De tidigare mindre brukningsenheterna hade delvis gett familjen livsmedelsförsörjning och blott delvis kunnat ge produkter för avsalu. Övergången till större brukningsenheter medförde att produktionen kommersialiserades. Den ökade per brukningsenhet och ställdes i högre grad till marknadens förfogande.

Parallellt med detta rationaliserades driften. Redan mot 1940-talets slut översteg produktionsvolymen arbetsvolymen. Medan produktionen var ungefär konstant efter 1950 fortsatte arbetsvolymen att sjunka. Per manstimme steg produktionsvolymen kraftigt under samma tid, inte minst under senare hälften av 1950-talet. Samtidigt mekaniserades jordbruket. I decenniets början blev antalet traktorer större än antalet hästar. Framför allt under tiden 1945–1955 steg det kraftigt, med 500 %. Under 1950-talets förra hälft ökade antalet skördetröskor med 2/3.²⁶

Jordbruket hade på 1850-talet fått en helt annan karaktär än tidigare. Det var i stor utsträckning en kommersiell produktion beroende av konjunkturen lika mycket som väderleksförhållanden. Rationaliseringen hade lett till en kapitalkrävande mekanisering. Bönderna var nu i hög grad utsatta för marknadskrafterna, de hade ett annat kreditbehov än tidigare och var mycket känsliga för prisutvecklingen och av-sättningsmöjligheterna. De hade åtskilligt gemensamt med samhällets småföretagare, även om de, liksom andra branscher, hade sina egna problem. I praktiken kan de alltså betraktas som småföretagare.²⁷

Begränsade breddningssträvanden

Sedan 1943 hade partiet hetat Landsbygdspartiet Bondeförbundet. Detta kan sägas beteckna en strävan att samla väljare även från landsbygdens övriga befolkning. Man var klar över att utvecklingen måste mötas, men någon klar linje i partiets agerande fanns inte. Redan tidigt diskuterades partinamnet. 1947 tillsattes en namnkommitté. I dess till 1948 års riksstämma överlämnade betänkande fanns oro för partiets framtid. Bakgrunden var landsbygdens avfolkning. Man hade diskuterat ett borttagande av partinamnets slutled, men det ansåg kommittén vara olyckligt eftersom partiets framtid berodde på om det kunde tränga in i städerna. För det var »den medelvägens politik» som partiet företrädde i stort sett lämpad.²⁸

Krafter fanns i partiet som önskade att fler yrkeskategorier än jordbrukare skulle nomineras på valsedlarna. Partistyrelsen gjorde propåer om detta och det var även ett krav från flera skribenter i SLU-organet Politisk Tidskrift.²⁹ 1952 kunde partiet också ställa upp i andrakammarvalet i de tre storstadsområdena.³⁰

Samtidigt hade partiet gått in i en regeringskoalition med socialdemokraterna. Det avgörande för bondeförbundets agerande hade varit jordbruksfrågorna; man hade räknat med ett större underskott i jordbrukskalkylen. Regeringssamverkan hade synts innebära en lösning på detta.³¹ Koalitionen mottogs i allmänhet positivt, men i det starka skånedistriktets huvudorgan Skånska Dagbladet förekom tidigt vissa reservationer.³²

Röster för en breddning av partiets väljarbas saknades inte, framför allt var SLU och dess distrikt och avdelningar aktiva.³³ Vissa åtgärder vidtogs också. 1952 tillsattes en tätortskommitté, 1954 ett trädgårdsråd och 1955 både ett fiskeråd och ett företagarråd. Dessa kommittéer skulle var och en verka för ökad tillslutning till partiet inom sin grupp. Alla kom inte att fungera effektivt, men deras existens visar klart att partistyrelsen var angelägen om att vidga väljarunderlaget. Inte minst tätortsverksamheten ansågs viktig och 1955 utsågs också en särskild ombudsman att ta hand om dessa frågor.³⁴

Dessa breddningssträvanden måste dock ses i perspektiv av partiets traditionella egenkap av jordbruks- och landsbygdsparti. Tätortsverksamheten kan anses som ett viktigt steg, men man måste också konstatera att inflyttningen till städer och tätorter skapat en kategori väljare där som kunde anses potentiellt vänligt inställd till partiet. I partisammanhang kunde man tala om att återvinna gamla SLU:are.³⁵

I växande utsträckning kom också äldre jordbrukare att under 1950-talet flytta till tätorterna.

Trädgårds- och fiskeråden kan yrkesmässigt ses som direkt komplementära till jordbruket. Företagarrådet måste åtminstone delvis ses mot bakgrund av jordbrukets förändrade karaktär.

Namnfrågan och intern opposition

Redan 1949 års riksstämman hade uppdragit till partistyrelsen att genomföra en intern omröstning om partinamnet. Först våren 1955, efter förnyad framställning av 1954 års stämman, skedde den. Då hade en debatt kring breddning av partiet skett och en del åtgärder vidtagits. Som motförslag till ett oförändrat namn sattes »Centerpartiet Bondeförbundet». Möjlighet fanns även att framföra ett tredje förslag. Partiets tre huvudorganisationer röstade var för sig, men i varje fick det gällande namnet Landsbygdspartiet Bondeförbundet mer än hälften av rösterna. Det uppställda motförslaget fick sammanlagt blott 17 %, ungefär lika mycket som det fritt framförda »Landsbygdspartiet». ³⁶ Särskilt intressant är SLU:s ställningstagande eftersom det i dess tidskrifter SLU-bladet och Politisk Tidskrift ej sällan föreslagits ändring av partinamnet och en avsevärd breddning av partiet. Dessutom hävdade ungdomsförbundet att man hade en avsevärd mängd medlemmar från andra grupper än jordbrukarungdomen. ³⁷

Inom partiet fanns det således starka krafter mot förändringar. Opposition fanns också på olika områden mot partiledningen. Det framkom i frågan om regeringssamverkan, där ett ledande partiorgan redan vid koalitionen ingående kunde inta en reserverad hållning. ³⁸ Efterhand höjdes många röster för ett avbrytande av regeringssamarbetet. Till partistyrelsen inkom skrivelser från distrikt och avdelningar som begärde partiets utträde ur koalitionen. Detta blev framträdande från 1955 och än mer efter valnederlaget 1956. ³⁹

I en Gallupundersökning gjord efter kommunalvalet 1952 uppgav hälften av de som lämnat partiet koalitionen som motiv. Av tillfrågade RLF:are ville 24 % bryta denna medan 31 % ansåg partiets politik vara bra. 18 % av tillfrågade TCO-anslutna och 15 % av icke fackligt anslutna ville bryta koalitionen medan respektive 2 % och 1 % ansåg läget vara tillfredsställande. Av dem som röstat på bondeförbundet ville 13 % att regeringssamverkan skulle upplösas och 39 % ansåg situationen vara bra. 32 % av högerväljarna och 24 % av folkpartiväljarna ansåg att koalitionen skulle upplösas medan det blott gällde 5 % av respektive socialdemokrater och kommunister. ⁴⁰

Även i frågan om det hedlundiska deklaramålet 1952–1953 visade sig en del opposition inom partiet. Skånedistriktets styrelse som räknade två statsråd, Ivar Persson i Skabersjö och Sam Norup, samt framträdande partimän som Nils G Hansson i Skegrie begärde i september 1953 enhälligt Gunnar Hedlunds avgång som partiledare. Vid förtroenderådets möte i november krävde ungefär 20 av 50 talare på ett eller annat sätt samma sak. Någon kandidat kunde dock inte uppställas vilket kan ha varit bidragande till att man slutligen uttalade sitt förtroende för Hedlund. Även i den egna pressen, främst Skånska Dagbladet, hade avgångskrav höjts. ⁴¹

Eftersom koalitionsparterna inte hade några krav på avgång kan man tänka sig att aktionen var en missnöjesyttring (men inte mot regeringssamverkan eftersom två statsråd tillhörde kritikerna). Innebörden kan vara motstånd antingen mot Gunnar

Hedlund personligen eller mot den politik han representerade. Händelsen visade att starka krafter inom partiet lätt kunde ställa sig i en markerad oppositionsställning.

Detta demonstrerades tydligt i riksdagen när partiets riksdagsmän vid ett par tillfällen i motioner och votering öppet gick emot sina egna statsråd. 1955 ställde sig t o m gruppledarna bakom motioner i protektionistisk anda mot propositionen om ny jordbruksreglering.⁴² Året därefter voterade flera bondeförbundare mot sina statsråd i en fråga om investeringsavgift och omsättningsskatt på bilar.⁴³ Vid den senare tidpunkten föreföll koalitionen dock dödsdömd. I båda fallen rörde det sig om frågor där jordbruksintresset styrde partiets riksdagsmän mer än partipiskan och i det förra fallet gällde det dessutom en viktig fråga.

När frågan om partinamn kom upp vid riksstämman 1957 hade sextonmannakommittén till partiets förtroenderåd lämnat in förslagen »Samlingspartiet» och »Centerpartiet». Efter en hård diskussion lämnades de vidare till stämman.⁴⁴ En förberedande kommitté hade föreslagit »Centerpartiet (Bondeförbundet)».⁴⁵ Debatten blev hård, men de till förändring helt negativa ställdes utan förslag, särskilt efter att parentesens kring namnets slutled tagits bort. Som motförslag framfördes »Landsbygdspartiet» vilket i voteringen samlade 71 röster medan det vinnande förslaget fick 118.⁴⁶ Med tanke på att de helt negativa inte hade något alternativ måste 37,6 % för motförslaget sägas vara en stark meningsyttring. Vid nästa riksstämma togs slutledet bort, i stort sett utan diskussion.⁴⁷ Då hade stora framgångar kunnat noteras i tjänstepensionsomröstningen 1957 och i nyvalet 1958.

Sviktande kärnväljare

Även väljarkåren sviktade. Partiets officiella förklaring vilken godtagits av forskningen var landsbygdens avfolkning. Sten Wahlund hade 1956 sagt att minskningen i väljarandelen motsvarades av flykten till tätorterna. Partiets läge var emellertid än mer utsatt.

Gunnar Hedlund hade i sitt tal inför förtroenderådet 1950 sagt om valet 1948 att »vi borde ha kunnat samla en större röstsiffra såväl bland jordbrukets folk som bland landsbygdsbefolkningen i övrigt».⁴⁸ I själva verket sjönk partiets väljarandel inom dessa grupper.

Tabell 2. Bondeförbundets röstandel vid andrakammarvalen i städer och på landsbygden 1944–56 (%)

	totalt	städerna	landsbygden
1944	13,6	1,0	23,4
1948	12,4	1,3	22,3
1952	10,7	1,2	20,3
1956	9,4	1,0	18,4

Tabell 3. Bondeförbundets röstandel i församlingar (kommuner) med olika fördelning jordbruk/industri och hantverk 1948–1952 (1956) (%)

	1	2	3	4	5	6	7
1948	6,4	12,9	26,1	29,7	35,7		
1952	5,4	10,9	23,6	27,9	33,7		
1956	2,8	3,6	5,0	4,5	26,0	25,5	37,8

Källa: SOS, Allmänna val, riksdagsmannavalen resp 1941–44 s 45, 1945–48 s 46, 1949–52 s 45, 51, 1953–56 s 46, 52 f.⁴⁹

Röstsiffrorna på landsbygden var entydigt sjunkande. Partiet som sedan början av 1940-talet accentuerade sin allmänna landsbygdsinriktning förlorade stegvis, men jämnt, sina väljare där. Med tanke på svårigheterna att jämföra siffrorna i jordbruksvalkretsarna måste slutsatserna om dessa omges med viss försiktighet. Direkta jämförelser är inte möjliga att utföra. Ändå synes tendensen vara likartad. Även här förlorade bondeförbundet successivt sin väljarandel.

Partiets kärngrupper svek således och det sannolikt i takt med den fortgående minskningen av den totala andelen röster. Någon debatt fördes inte kring detta, varken i partipressen eller i något protokollfört internt sammanträde. Som mest kunde man, i likhet med partiledaren 1950, säga att fler röster fanns att vinna på landsbygden och bland jordbrukarna.

Det var unikt när kvinnoförbundets ordförande Karin Collin 1956 i det egna huvudorganet Budkavle skrev: »Man kan fråga sig hur det står till med det politiska balanssinnet hos de svenska jordbrukare som under valet i år vinglade iväg åt högerkanten eller folkpartiet.» Hon ansåg vidare att bondeförbundets röstsiffror svarade illa mot antalet bönder i landet.⁵⁰ Tydligt ansåg hon att bönderna under det årets val hade svikit i högre grad än tidigare.

Partiet och jordbruksintresset

Partiets bild utåt var fortfarande ett landsbygds- och jordbruksparti. Någon organisatorisk bindning fanns inte till jordbrukets ekonomiska och fackliga rörelse. Det har tolkats som att något beroende inte fanns mellan bonderörelsens olika grenar. Där emot fanns det en påtaglig vilja hos partiet att agera för jordbrukets bästa.⁵¹ Något sådant band hade heller inte tidigare existerat.⁵²

Det har också hävdats att »föreningsverksamhetens beroende av jordbrukspolitiskens mål» så småningom gjorde det »önskvärt att placera framträdande jordbrukspolitiker i föreningsrörelsens topporgan».⁵³ Så kunde vara fallet, men en granskning av den politiska bonderörelsens organisation, bondeförbundet, visar att det motsatta förhållandet lika ofta var fallet: arbete inom RLF kunde meritera till riksdagsplatser eller förtroendeuppdrag inom partiet.

En lång rad, om inte formellt-organisatoriska, så praktiska-reella band fanns mellan jordbrukets fackliga gren RLF och dess politiska gren bondeförbundet.

När Jordbrukets Utredningsinstitut 1950 startades av RLF och Sveriges Lantbruksförbund (SL) stod det redan från början klart att partiet skulle få ta del av dess material.⁵⁴ Det förekom också krav på att organisatoriska band skulle etableras mellan RLF och bondeförbundet. Motioner med en sådan innebörd förekom t ex vid riksstämmorna 1953 och 1957 (då namnbytet genomfördes). Vid det förra tillfället svarade en stämmokommitté att man visserligen hade olika uppgifter men att samarbete förekom »även om detta inte sker i organiserad form utan upprätthålles genom personliga kontakter mellan ledande personer inom respektive organisationer».⁵⁵

I sitt förslag till nya stadgar inför 1958 års riksstämma hade sextonmannakommittén, som var den kraft som planerade och delvis genomdrev partiets förnyelse 1957–1958, ett förslag om inrättande av en permanent samarbetsdelegation mellan RLF och partiet som slutgiltigt bytte namn vid denna stämma. Detta förslag kom emellertid inte att föreläggas stämman.⁵⁶

När bondeförbundet förhandlade med socialdemokraterna om regeringssamverkan såväl 1948 som 1951 var RLF:s ordförande Bernhard Ekström ledamot av partiets lilla förhandlingsdelegation. Vid det senare tillfället, då koalitionen blev ett faktum, agerade partiet dessutom utifrån en PM som på Gunnar Hedlunds initiativ utarbetats av RLF. Dess innebörd var att jordbruket hade ett större underskott att vänta.⁵⁷ Organisationen RLF fanns inte med i de nya underhandlingarna 1956. I tjänstepensionsfrågan, som dominerat dessa, kunde man inte enas. Avgörande för den positiva utgången blev i stället att en rad jordbruksproblem kunde lösas: skogskompletteringen, utredningen av dyrtortssystemet och jordbrukskrediten.⁵⁸

Det nära sambandet mellan partiet och jordbrukets ekonomiska och fackliga organisationer framträder tydligt i en undersökning som gjorts om samtidigt medlemskap i bondeförbundet, SL och RLF under 1951. En märkbar skillnad förelåg mellan de ekonomiska organisationerna och RLF. Partiets dominans var påtaglig inom båda grenarna, men mindre i de förra där högerpartiet hade 20 % av förtroendemännen i sina led. Skillnaden var större om man tar hänsyn till arten av partisympatier. Av bondeförbundssympatisörerna i de ekonomiska föreningarna var 84,2 % aktiva inom partiet eller t o m valda till politiska förtroendeuppdrag för detta medan motsvarande andel i RLF var 92,0 %. Inom båda organisationsgrenarna var övervikten stor för bondeförbundet men RLF:s styrelsefolk var i helt dominerande utsträckning dessutom högst aktiva inom partiet.⁵⁹ Möjligheterna till inflytande inom båda organisationerna var således stora.

Någon motsvarande undersökning för decenniets senare år finns inte, men 1963 gjordes en enkät bland riksdagsledamöterna om deras organisationstillhörighet. I riksdagen fanns då 71 medlemmar i RLF. 42 av dessa var centerpartister och 19 högermän (av respektive 45 och 56 ledamöter som besvarat enkäten). 64 var med-

lemmar i SL, varav 38 centermän och 14 högerpartister.⁶⁰ Medan LO hade en representation i riksdagen som i stort motsvarade dess andel av Sveriges befolkning var RLF och SL starkt överrepresenterade.⁶¹ Av fem riksdagsmän i RLF:s styrelse var fyra centerpartister och en högerman.⁶²

Otvivelaktigt rekryterades den politiska rörelsen till stor del inom föreningsrörelsen, inte minst RLF. Såväl före som efter partiets förnyelsearbete 1956–1959 var åtskilliga nya riksdagsmän aktiva inom RLF (eller hade varit det), med uppdrag i lokalavdelningar, distrikt eller på central nivå. Inte minst var detta fallet efter 1956 då ungefär hälften av de nya riksdagsmännen hade en sådan bakgrund, det gällde även 1960 års val. Några av dem var t o m tjänstemän i den fackliga jordbruksrörelsen, så var tre ombudsmän där.⁶³ Även i kommittéerna som spelade en viss roll i partiets tidigare breddningssträvanden fanns aktiva medlemmar i jordbruksorganisationerna.⁶⁴

RLF:s agerande kan också studeras. Organisationen var formellt partipolitiskt obunden. Men vid val efter val förekom det i RLF-tidningen en uppmaning till medlemmarna att rösta på kandidater som verkligen hade kunskaper om jordbruk och som företrädde dess och landsbygdens intressen.⁶⁵ Praktiskt sett kunde sådana kandidater blott återfinnas i bondeförbundet och högerpartiet, men i avsevärt högre grad i det förra.⁶⁶ Till detta kommer de nära banden på personplanet.

Även om RLF-tidningen 1951 ansåg att en samlingsregering hade varit bättre, hälsades koalitionen positivt; anledning fanns att vänta bättre resultat av jordbrukspolitik. Man sade också att det var rimligt att vänta sig att RLF fick bättre gehör i olika frågor.⁶⁷ I koalitionsunderhandlingarna hade RLF och dess ordförande Bernhard Ekström varit mycket aktiva på bondeförbundssidan. Ekström kunde också i en intervju 1956 konstatera att koalitionen gett en optimal utdelning åt jordbruket.⁶⁸ RLF-tidningen kunde också i förhållande till andra partier inta en argumentationslinje motsvarande bondeförbundets, t ex i den livliga polemiken mot folkpartiets »klasspolitik».⁶⁹

När koalitionen förlängdes 1956 ställde sig RLF-tidningen negativ och rekommenderade i stället en samlingsregering.⁷⁰ Detta föranledde emellertid förbundets ledning att göra ett uttalande där man tog avstånd från sitt eget organ.⁷¹ Efter koalitionens upplösning 1957 rekommenderade man en samlingsregering, men inför nyvalet 1958 underströks det kraftigt att skiljelinjen i svensk politik gick mellan socialistiska och icke-socialistiska partier.⁷² Häri följde kommentarerna i stort partiets svängning.

Vid folkomröstningen om allmän tjänstepension 1957 ställde sig partiet bakom linje 2 som var fast förankrad i tidigare ställningstaganden från dess sida. Även om rikskommittén fick en skenbart opolitisk sammansättning drevs kampanjen genom centerpartiets organisation.⁷³ Det väckte därför stor harm inom partiet när RLF och SL ställde sig neutrala.⁷⁴ Man avrörde blott från röstning på linje 1.⁷⁵ I själva

verket var RLF-folk djupt engagerade i arbetet för linje 2, inte minst på regional nivå. En allmän tjänstepension var ointressant för jordbruksorganisationerna vars medlemmar ordnade sin pensionering på annat sätt. Däremot var en höjd folkpension ett krav främst från RLF.⁷⁶ På så sätt måste förslaget från linje 2, höjd folkpension och därutöver frivillig försäkring, trots allt mest ha motsvarat organisationsmedlemmarnas intressen. Men frågan i sin helhet var inte brännande för organisationerna och därför tog man inte officiellt ställning mer än nödvändigt. Obligatoriet enligt linje 1 var för dem helt förkastligt. Den meningsskiljaktighet som kunde tänkas iakttas mellan partiet och RLF var blott skenbar, den berodde på att frågan inte var intressant för den ena parten.⁷⁷ RLF:s ordförande Folke Edblom uttalade sig också offentligt för linje 2.⁷⁸

Ett sätt att närma sig en persons intresseanknytning är att studera medlemskap i och samband med organisationer. Det är också möjligt att göra antaganden med utgångspunkt i yrkesverksamheten. Det har visats att det allmänt och även i riksdagen fanns nära personliga förbindelser mellan bondeförbundet/centerpartiet och jordbrukets fackliga organisation RLF.⁷⁹ Studeras partiets riksdagsledamöter framträder också ett tydligt mönster. Två undersökningar har gjorts om detta. Bengt Ulfbringe har studerat jordbrukarinslaget i riksdagen t o m 1958. Jordbrukarna klassificeras efter deras jordbruks storlek vartill kommer grupper för arrendatorer (V), lantbruksskolrektor, ombudsmän etc (VI) och lantarbetare (VII). Däremot utesluter han trädgårdsmästare, fiskare m fl.⁸⁰ Antalet jordbrukare var mycket högt i bondeförbundets riksdagsgrupp. Det sjönk något 1958, men enligt de kommentarer Ulfbringe själv ger skulle ytterligare två ledamöter kunna föras dit.⁸¹ Det enda parti som också hade en stor jordbruksrepresentation var högerpartiet, men de var betydligt färre där. Dessutom innehade de större jordbruk än bondeförbundarna.

En utveckling som kan iakttas är att antalet storjordbrukare sjönk. Antalet mellanstore jordbrukare var ungefär konstant och småbrukarna var tämligen få. Några arrendatorer och ombudsmän tillkom. Åtminstone vad gäller riksdagsrepresentationen talar detta emot en framförd tes att bondeförbundet efter andra världskriget och under 1950-talet ändrade karaktär från en småbrukarorganisation till ett de mellanstore och kanske främst stora böndernas parti.⁸²

Hela riksdagsgruppens yrkesfördelning och inte enbart jordbrukarinslaget har undersökts av Hans Albin Larsson som konstaterar att antalet lantbrukare sjönk, men att vissa yrken tillkom som kan sägas ha direkt anknytning till jordbruket.⁸³

Den utveckling som kan skönjas under 1950-talet är att antalet jordbrukare sjönk något. Detta kompenseras av att riksdagsledamöter med direkt anknytning till modernäringen tillkom. Dessa var lantbrukslärare, agronomer och ombudsmän. I själva verket speglar detta den förändring jordbruket genomgick. Utbildning blev mer nödvändigt för arbete inom det moderna jordbruket. Samtidigt blev det fackliga och politiska arbetet sådant att anställd personal fordrades. Sett ur detta perspektiv skedde inte någon förändring i riksdagsgruppens reella sammansättning under 1950-talet, ej ens efter att förnyelsearbetet påbörjats och intensifierades efter 1957.⁸⁴

Tabell 4. Olika jordbrukargrupper inom bondeförbundets riksdagsgrupp vissa år 1918–1958.

År	1918			1928			1938			1948			1958		
	1 ¹	2 ²	3 ³	1 ¹	2 ²	3 ³	1 ¹	2 ²	3 ³	1 ¹	2 ²	3 ³	1 ¹	2 ²	3
Jordbr. grupp															
I	1		7	6		17	5		9	5		9	2		
II	6		43	16		46	29		54	24		44	22		4
III	6		43	8		23	14		26	18		33	15		3
IV	1			4			3			5			5		
V	–	–	–	1			2			2			3		
VI	–	–	–	–	–	–	1			1			3		
VII	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Totalt	14	100	100	35	95	100	54	93	100	55	98	100	50	89	10
Hela partiet	14	100	–	37	100	–	58	100	–	56	100	–	56	100	–

1 Antal.

2 Andel av partiets totala representation.

3 Andel av partiets jordbrukarrepresentation.

Tabell 5. Olika jordbrukargrupper inom högerns riksdagsgrupp vissa år 1918–1958.

År	1918			1928			1938			1948			1958		
	1 ¹	2 ²	3 ³	1 ¹	2 ²	3 ³	1 ¹	2 ²	3 ³	1 ¹	2 ²	3 ³	1 ¹	2 ²	3
Jordbr. grupp															
I	24		35	10		17	11		26	5		21	8		3
II	27		40	27		47	10		24	7		29	10		4
III	12		18	15		26	14		33	6		25	5		2
IV	3			3			4			4			1		
V	2			2			1			1			1		
VI	–	–	–	1			2			1			–	–	–
VII	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Totalt	68	48	100	58	51	100	42	49	100	24	38	100	25	41	10
Hela partiet	142	100	–	113	100	–	85	100	–	63	100	–	61	100	–

1 Antal.

2 Andel av partiets totala representation.

3 Andel av partiets jordbrukarrepresentation.

Källa: B Ulfbringe, Jordbrukarinslaget i riksdagen. I: StvT 63(1960) s 191, 193.

Partiets bindning till jordbruket var således stark under hela decenniet. Det gällde såväl riksdagsgruppens sammansättning som anknytningen till föreningsrörelsen. Någon nedgång kan inte konstateras ens efter de förnyelseåtgärder som vidtogs mot dess slut: byte av partinamn, inbrytning i städerna och antagande av nytt parti-program.

Röstopptimering och breddning av partiet

Båda koalitionspartierna drabbades 1956 av motgång i andrakammarvalet. Efter svåra förhandlingar enades man om att fortsätta regeringssamverkan. Läget var särskilt illa för bondeförbundet som under ett årtionde hade sett sin andel av väljarkåren minska. På initiativ av SLU sammankallades i november ett möte mellan alla viktiga partiinstanser. En kommitté tillsattes för att utarbeta förslag som kunde »medföra en breddning av partiets väljarunderlag».⁸⁵ Antalet ledamöter gjorde att den kom att kallas sextonmannakommittén. Uppdraget var klart, diskussionen hade varit tämligen entydig och kommitténs sammansättning blev sådan att majoriteten var påtagligt positiv till en förnyelse av partiet.⁸⁶

Uppenbarligen är detta att betrakta som det första stora steget mot en förnyelse av partiet. De breddningssträvanden som ditills förekommit hade i stor utsträckning kunnat ses som en direkt uppföljning av jordbruks- och landsbygdslinjen. Frågan är varför det kom 1956 då man i jämförelse med förra valet (1954) blott föll 0,9 % och inte 1952 då man hade minskat med 1,6 % sedan föregående val (1950).

Den mindre nedgången 1956 var dock i sig betydligt kännbarare eftersom den, till skillnad från den större minskningen 1952, innebar förlust av riksdagsplatser och det med hela 7 mandat. Samhällsutvecklingen måste framhållas. Visserligen var liknande förhållanden förhanden redan 1952, men förskjutningen i brukningsenheternas storlek, mekaniseringen av jordbruket och utflyttningen från landsbygden var allt än mer märkbart vid årtiondets mitt än vid dess början.

Därtill kom att det 1956 kunde märkas en påtaglig oro inom partiet. Visserligen hade koalitionen redan vid dess början kunnat betraktas med viss reservation men kritiken hade nu blivit tämligen omfattande och man kunde iakttä att regeringssamverkan hade en negativ inverkan på väljarna. Det hade framträtt en öppen opposition inom partiet och i riksdagen hade ledamöter fronderat mot de egna statsråden vid viktiga omröstningar. Dessutom hade man erfarit en stadig nedgång av väljarandelen även inom de egna kärngrupperna på landsbygden och i jordbruksförsamlingar.

1956 hade partiet trängts mot väggen. Man hade föga att förlora men ganska mycket att vinna, trots landsbygdens avfolkning, i de »egna» väljargrupperna. Det stod också klart att koalitionen livslängd var begränsad. I det avseendet kunde man gå kritikerna till mötes.

För att klargöra partiets situation efter valet 1956 är det möjligt att använda Gunnar Sjöbloms modell för partistrategier sådan den refererats.⁸⁷ Bondeförbundet var sannolikt inte intresserat av att i alla delar genomföra sitt kortfattade, snävt jordbruksinriktade och torftigt formulerade parti-program från 1946.⁸⁸ Samhälls-

utvecklingen hade gjort det föråldrat. Däremot fanns ett tämligen omfattande och modernt handlingsprogram från 1952.⁸⁹ Utsikterna att i allt genomföra det var inte stora, men praktiskt hade partiet genom sin medverkan i regeringen vissa möjligheter att få genom beslut som utgjorde led i dess politik.

Väljarunderlaget hade minskat under en följd av år och frågan om maximering (eller optimering) av röstetalet var brännande. I förhållande till partiets riksdagsposition var dess parlamentariska inflytande stort genom koalitionen. Denna hade dock medfört en del kompromisser.

Ett problem synes den inre partisammanhållningen ha varit. Det fanns kritiker mot partiledningen och mot koalitionen. Samma företeelse, regeringssamverkan, som gav partiet stort parlamentariskt inflytande utgjorde en påtaglig risk för den inre sammanhållningen. Detta gällde såväl inom partiet som bland väljare i allmänhet. Ett problem var också sammanhållandet av väljarkåren där röstandelen på landsbygden, partiets förnämsta målgrupp, stegvis hade sjunkit.

Frågan är hur partiet mötte denna kris. Forskningen har kunnat konstatera en påtaglig strävan till förnyelse. Denna har kunnat dateras till 1956 och t o m tidigare (Larsson), 1957 (Molin, Lewin) eller 1958 (Elvander). Som bakgrund har man velat se en svängning från intressepolitik till röstmaximering.⁹⁰ Med röstmaximering har man menat att partiet släppte sin tidigare snäva jordbruksinriktning och vidgade sitt politiska spektrum i akt och mening att vinna nya väljargrupper. Förutsättningen för att denna röstmaximering skulle kunna anses som en drivkraft för partiets agerande var således att intressepolitiken övergavs.

Olika möjligheter står emellertid till buds för ett intresseparti i svårigheter. En är att på något sätt släppa sin intressekaraktär och därmed även de gamla kärnväljarna och en annan är att, med bibehållande av dessa, slå in på en konsekvent optimeringslinje.

Sextonmannakommittén hade ganska snart utarbetat en PM där de nya grupper man ansåg möjliga att nå fastslogs: småföretagare, kristna grupper, personer som var bosatta på landsbygden och i mindre tätorter men har sitt arbete i städer eller andra större tätorter, tjänstemannagrupper på landsbygden och i landsorten samt f d SLU:are som flyttat till städer eller andra tätorter.⁹¹

Detta var knappast något radikalt förslag om förnyelse. Om breddningssträvandena i partiet dittills i princip inneburit en fortsättning av arbetet för jordbruket och landsbygden, var detta ändå ett steg vidare eftersom det medförde en anknytning till nya yrkesgrupper. I ett senare sammanträde fortsatte man understryka att åtgärder behövdes för att vidga partiets bas: ändring av partinamnet, nytt handlingsprogram, nytt grundprogram och en intensifierad tätortsverksamhet.⁹²

Viljan till breddning verkar här större, men en klar markering gjordes att jordbrukspolitiken och jordbrukarna fortfarande var en helt central grupp:

». . . Vidare betonades, att den *interna* kontakten mellan å ena sidan partiet och å andra sidan RLF och Lantbruksförbundet måste förbättras. Däremot borde inte utåt i den politiska opinionen ett starkare samband med jordbruksorganisationerna markeras. Vidare påtalades önskvärldheten av att RLF kraftigare engagerade sig för

jordbrukspolitiken, varigenom partiets jordbruksrepresentanter i debatter om jordbrukspolitiska frågor skulle kunna framträda i första hand som RLF-are.»⁹³

Formuleringarna kan verka konspiratoriska, men visar klart att jordbruksorganisationerna, främst RLF, och jordbruket fortfarande var föremål för partiets starka omsorg.

Diskussionen vid dessa sammanträden med sextonmannakommittén pekar tydligt i riktning mot att det var en optimering av röstetalet som förespeglade kommittén. Det var inte fråga om några radikalt nya grupper man ville vända sig till och man släppte inte sin strävan att nå jordbruksbefolkningen trots att namnbyte och programförnyelse tillhörde de åtgärder som ansågs nödvändiga.

Tjänstepensionsfrågan

Folkomröstningen i tjänstepensionsfrågan i oktober 1957 har bedömts som väsentlig för partiets förnyelsearbete, men har tolkats något olika. Björn Molin ser den som helt avgörande. Sin egen linje kom man att driva på grund av regeringställningen och den därmed förknippade omöjligheten att ansluta sig till borgerligheten. Omtanken om jordbruket gjorde blott att man tog avstånd från obligatoriet enligt linje 1. I stället drev man en egen för småföretagsamheten lämplig linje baserad på grundtrygghet och därutöver frivillighet. Framgången i omröstningen gjorde att man fortsatte på den inslagna vägen. På så sätt var det folkomröstningen och dess utfall som avgjorde partiets fortsatta satsning.⁹⁴ Leif Lewin menar att det på omröstningen följande regeringsutträdet ledde till att partiet började vidga sina ambitioner. Därmed måste omröstningen också ses som en utlösande faktor.⁹⁵

Någon fristående betydelse vill Hans Albin Larsson inte tillmäta folkomröstningen. Partiets ståndpunkt var väl förberedd, linje 2 kan ses som en uppföljning av tidigare breddningssträvanden. Utgången gav bekräftelse på att man var på rätt väg men innebar inte någon vändpunkt. Arbetet för breddning hade påbörjats långt före 1956, men efter det årets val utlöstes en rad väl förberedda åtgärder. Icke desto mindre var omröstningen mycket betydelsefull, breddningsarbetet kunde fortsätta och accelerera. Takten i förnyelsearbetet ökade därmed. Folkomröstningen innebar i sig att partiets nedåtgående trend vändes och man vann uppmärksamhet åt sin redan reformerade profil.⁹⁶

Att centerpartiet, vilket sedan juli 1957 var det nya partinamnet, stod bakom linje 2 var helt klart och när rikskommitténs ordförande Sten Wahlund uttryckte tillfredsställelse med de 15 % av rösterna man fått var det med partiets 9,4 % i föregående års andrakammarval han jämförde.⁹⁷

Centern hade all anledning att känna belåtenhet. Förutom den relativt sett höga röstsiffran hade linje 2 också samlat väljare i städer och tätorter och bland grupper man inte tidigare sett under sin fana.

De breddningssträvanden som dittills förekommit i partiet hade varit tämligen

försiktiga. Kommitteverksamheten som av Larsson bedöms som viktig kan främst ses som en strävan att samla upp jordbruket närliggande näringsgrenar. Man uttryckte ofta en önskan att nå grupper i tätorter och städer men arbetet hade inte varit konsekvent och kraftfullt. Sextonmannakommitténs förslag till nya tänkbara målgrupper hade varit försiktigt. Genom pensionsomröstningen hade partiets möjligheter att samla större och delvis nya väljarskaror yppat sig. Utrymme fanns för en längre gående breddning än man i allmänhet tänkt sig. Därmed blev omröstningen också avgörande för den vändning de strävanden tog, vilka hade inletts med tillsättandet av sextonmannakommittén 1956 men som dittills varit modesta. Omröstningen innebar inte en bekräftelse på att man valt rätt väg utan fastmer att man slutgiltigt slog in på den nya riktningen. Men inte heller den medförde att man vände sig från sina gamla kärntrupper.

Från statsidealism till socialliberalism

Partiets ideologiska utveckling under 1950-talet har setts på olika sätt. Leif Lewin har beskrivit partiet före 1958 som i stort idélöst. Man hävdade en antibyråkratisk inställning men uttalade ett allmänt förakt för politiska ideologier. Bakom detta låg en stark jordbruksinriktning. Efter koalitionsupplösningen orienterade sig partiet mot borgerligheten, betonade småföretagsamheten som ett värde och anknöt till den liberala marknadsideologin.⁹⁸ Mot detta hävdar Hans Albin Larsson att Lewin bortsett från den ofta uttalade samarbetstanken, som också framkom i önskan om en samlingsregering, vilken dock försvann efter 1957.⁹⁹

Före förnyelseåtgärderna omkring 1957 hade partiet också drivit en landsbygds- och lokaliseringspolitik baserad på ett rättviseresonemang.¹⁰⁰ Man hade då hävdad att man intog en mitten- eller centerställning på det politiska fältet, för att efter detta mer framhålla sin särställning.¹⁰¹ Förnyelsen som bl a innebar ett antagande av nytt partiprogram 1958–1959 medförde en anslutning till marknadsideologin, lokaliseringspolitik och småföretagsamhet. Tidigare hade inte något formulerat teorisystem funnits men nu blev idébyggnaden på ett helt nytt sätt en systematisk helhet som bars upp av tanken om livskvalitet. Med detta ansåg man sig således inte enbart inta ett mellanläge på höger-vänsterskalan utan företräda en egen inställning, kanske motsvarande den kritik man redan tidigare riktat mot de gamla ideologierna för otidsenlighet.¹⁰²

Det är nödvändigt att gå tillbaka till mellankrigstiden för att ett rättvisande perspektiv ska kunna ges på bondeförbundets ideologi efter andra världskriget. Partiets tankevärld före kriget kan efter Rolf Torstendahl beskrivas i termerna jordbruksinriktning, medveten intressepolitik, antikapitalism, antibyråkratism, nationell inriktning och en uppfattning om att partiet till skillnad från andra stod för ett övergripande riksintresse. Till detta kom ett drag av bonderomantik.¹⁰³

Särskilt intressant var bondeförbundets inställning till den parlamentariska demokratin. Under 1920-talet var man misstänksam men från 1930-talets inledning började man försvara den.¹⁰⁴ Man hävdade att man inte hörde hemma i motsättningen mellan höger och vänster utan att partiet stod vid sidan av, kanske över, denna. Det väsentliga för partiet var det övergripande riksintresset. Icke desto mindre kunde man nu också tänka sig partipolitisk konkurrens. Nationell samling och samförstånd mellan partierna sattes dock framför de enskilda intressena.¹⁰⁵ Partiets ståndpunkt kan sägas ha präglats av en mild statsidealism, fullständiggjord av att man kunde tänka sig statens ingripande i näringslivet, dock inte någon dirigerering utan som ett stöd.

I själva verket är det dessa tankegångar som återfinns hos bondeförbundet före förnyelsearbetets genombrott omkring 1957. I framför allt SLU:s tidskrifter fördes en ideologisk debatt. Man kunde tala om den tredje vägen som ett fristående alternativ till liberalism och socialism.¹⁰⁶ Gustav Jonnergård framhöll behovet av en rättvisepolitik som till syfte hade skapande av likställdhet mellan samhällsgrupperna. Här var också landsbygden betydelsefull.¹⁰⁷ Gemensamt i dessa inlägg och för andra var att det betonades att partiet intog en egen ställning i politiken, att man inte var bunden av dogmer utan stod för en handlingslinje och att samarbete var önskvärt.¹⁰⁸

Partiet och dess organ framförde ofta tankar om det eftersträvarsvärda i samförstånd och samarbete inom politiken. Praktiskt fick det uttryck i att man sade sig arbeta för att en samlingsregering skulle komma tillstånd. 1948 avvisades socialdemokraternas inbjudan till regeringssamverkan med detta argument.¹⁰⁹ När koalitionen tre år senare blev ett faktum kunde just samlingsargumentet användas för ett rättfärdigande av att man gick in i regeringen.¹¹⁰ Man fortsatte dock att hävda att fyrtiopartisamverkan faktiskt var mer angeläget.¹¹¹

Tidigare hade man ansett att en odogmatisk handlingspolitik karakteriserade bondeförbundet. Under koalitionstiden fortsatte man att använda detta argument, men i ljuset av den nya situationen ändrades det till ett framhållande av att man inte bedrev någon stel intressepolitik utan en praktiskt inriktad resultatpolitik som vilade på samarbete.¹¹² De »gamla» ideologierna eller »ismerna» kritiserades också för att vara förlegade, verklighetsfrämmande och icke tillämpbara i ett modernt samhälle.¹¹³ Detta kan inte ses som uttryck för ideologiförakt. Man vände sig i stället mot de klassiska ideologierna och presenterade en egen linje grundad på samförstånd, rättvisa och praktiskt handlande. Det var möjligt att tala om en medelvägens politik.¹¹⁴ Slutintycket blir att man faktiskt ansåg sig stå för en egen väg i politiken, kanske mer modern än andra och under alla omständigheter grundad i omtanken om allas bästa.

Denna idépolitiska ståndpunkt skulle kunna ses mot bakgrund av den i början och mitten av 1950-talet aktuella debatten kring ideologiernas död,¹¹⁵ men det skulle då antyda att man hade mindre ideologisk identitet än man faktiskt visade. Det var mot de sedan länge etablerade partiideologierna man argumenterade, inte mot ideologier som sådana, även om man krävde samförstånd, handlingskraft och obundenhet av dogmer i ett rättvist agerande för helhetens bästa. Denna principiella inställning fanns också redan på 1940-talet, innan tesen om ideologiernas blekning i välfärdssamhäl-

let började spridas. Tanken om samarbete och samförstånd, kritiken mot traditionella partiideologier och argumenten för rättvisa och samhällets bästa tyder på en kontinuitet med partiets tankegods under mellankrigstiden. Det var i en för efterkrigstiden anpassad form den gamla, milda, statsidealismen återkom.

Förnyelsearbetet inom partiet innebar bl a att man släppte en del av de äldre tankegångarna. Framträdande var att idén om samarbete och samförstånd övergavs efter koalitionen upplösning.¹¹⁶ I de nya regeringsförhandlingarna omedelbart därefter tackade centern nej till erbjudanden från högern och folkpartiet om en ny regeringssamverkan.¹¹⁷ Partiets ledning och partipressen hade också redan tidigare tagit avstånd från en sådan lösning. Icke desto mindre hade antydningar getts om att efter en tid, »ett hemskillnadsår» som Gunnar Hedlund uttryckte det, situationen skulle bli en annan.¹¹⁸

Centern orienterade sig i stället mot borgerligheten. Man kunde tala om sig som ett av flera borgerliga partier och betona sin borgerliga grund.¹¹⁹ Inför valet 1960 avgav både folkpartiledaren Bertil Ohlin och Gunnar Hedlund deklamationer om mitten-gemenskap.¹²⁰ I Skånska Dagbladet kunde Hedlund även tala om att centerledningen vid ett socialdemokratiskt valnederlag syftade till att försöka få till stånd en borgerlig trepartiregering.¹²¹

Ett väsentligt led i denna nyorientering var att man började betona värdet av ett fritt näringsliv. Småföretagsamheten ansågs ha ett stort värde inte minst för individens utveckling, men stordrift kunde accepteras förutsatt att den ej ledde till koncentration. Statens ingripande och företagsdrift skulle inskränkas till ett minimum. Den enskildes möjligheter att driva företag skulle underlättas och staten fick ej utgöra något hinder. Samtidigt skulle dock en viss grundtrygghet garanteras.¹²²

Det måste ses som ett avgörande steg in i det borgerliga läget när man började anknyta till privat företagsamhet och marknadsideologin.¹²³ En annan bakgrund finns också. Jordbrukets fortsatta rationalisering och mekanisering och de större brukningsenheterna hade gjort lantbrukarna marknadsinriktade. Det hade också gjort att de hade mycket gemensamt med andra småföretagargrupper. Anammandet av tankar om det fria näringslivets värde stämde väl med den nya struktur jordbruket höll på att få. Det låg också i böndernas intresse att partiet ändrade inställning på denna punkt.¹²⁴

Förarbetet till det nya programmet hade utförts av sextonmannakommittén vars förslag via partistyrelsen gick till 1958 års riksstämman där det antogs som vilande. Efter att ha remitterats till distrikten godtogs det slutgiltigt vid påföljande års stämman.¹²⁵ En betydelsefull ändring gjordes i det att formuleringar som antydde motsättningar mellan landsbygd och städer avlägsnades. Bortsett från detta förekom enligt Hans Albin Larsson ej någon kritik eller större ändringsförslag under stämman eller i remissarbetet.¹²⁶

En principiellt viktig ändring gjordes dock av riksstämmans förberedande kommitté 1958. I sextonmannakommitténs programförslag fanns ett krav på omläggning av

skattesystemet till mer utgiftsbeskattning än direkt inkomstbeskattning.¹²⁷ Hela avsnittet om beskattning var avlägsnat i det slutliga programförslaget, alltså även den politiskt brännande punkten om införande av indirekta skatter.¹²⁸ I ett senare remissyttrande ville stockholmsdistriktet återinföra det.¹²⁹

Efter mitten av 1950-talet var frågan om indirekt beskattning mycket omdebatterad. 1957 framlades ett betänkande som i viss utsträckning rekommenderade ett införande av indirekta skatter. I remissyttrandet ställde LO sig negativt, KF, Sveriges Industriförbund, SAF och Bankföreningen positiva medan TCO var positivt med vissa reservationer, liksom bl a SHSO och Köpmannaförbundet. RLF och SL var i princip positiva, men hade betänkligheter mot beskattningen av livsmedel, avsättningen av jordbruksprodukter skulle försvåras och det drabbade de som hade det dåligt ställt. Man kunde således tänka sig att denna varugrupp undandrogs.¹³⁰

I utredningen hade bondeförbundaren Ivar Nilzon reserverat sig. Hänsyn till låginkomsttagarna gjorde att livsmedel skulle undantas.¹³¹ Från början hade alla de tre stora oppositionspartiernas press en positiv inställning till omsättningsskatten, men från 1959 var de genomgående negativa.¹³² Partierna hade också ställt sig avvisande, även om centerrepresentanten i utredningen blott delvis motsatt sig förslaget.¹³³

Läget var intressant eftersom samtliga större organisationer intog en annan position än de partier med vilka de vanligen brukar förknippas. För centrens del var läget dock mindre brännande än för socialdemokraterna som föreslog omsättningsskattens införande mot LO:s yttrande. Jordbruksorganisationerna hade visserligen varit positiva till den indirekta beskattningen men då velat undandra den egna intressegruppens produktion. När centern gick mot skatteförslaget följde man inte jordbruksorganisationerna. Däremot motsatte man sig inte deras av omtanke om jordbruket framförda förslag; lantbruksprodukterna skulle inte heller med centerpartiets linje beläggas med omsättningsskatt.

Centrens ställningstagande i frågan om införande av indirekt beskattning var att man följde samma politiska linje som högern och folkpartiet. Någon principiell ståndpunkt var det inte, partiets ledamot i utredningen hade inte intagit någon sådan och det hade t o m i ett färdigt programförslag krävts en utgiftsbeskattning. Innebörden i partiets agerande var att man åstadkom en praktiskt-politisk borgerlig profilering av partiet.

I det nya programmet betonades att innehållet i levnadsstandarden, dess kvalitet, var väsentligare än dess kvantitativa och materiella sida.¹³⁴ Andra värden än ekonomiska och mätbara drogs således fram och det skulle kunna betecknas som ett ställningstagande för livskvalitet. Det har setts som en bärande tankegång i programmet¹³⁵ Unik för centerpartiet var den emellertid inte. I högre eller mindre grad fanns den hos alla fem riksdagspartierna, kanske något mindre hos kommunisterna, i deras ungefär samtida program. Man talade om självförverkligande och ett rikt liv varvid man inte avsåg ett materiellt rikt liv.¹³⁶

För liberalismen är en grundsats, heter det i folkpartiets program, strävan »för ett rikare personligt liv, som ger tillvaron djupare mening».¹³⁷ Socialdemokratin vände sig mot konkurrensmentaliteten, pläderade för samarbetsvilja, solidaritet och gemenskap. Man menade att möjligheterna att tillfredsställa kulturella behov inte ökats i takt med den materiella produktionsökningen.¹³⁸ Även internationellt var dessa tankegångar spridda. De kunde återfinnas hos tyska SPD och CDU och i engelska Labour och Conservatives.¹³⁹

Frågan är om tankarna om livskvalitet faktiskt har en sådan central funktion i centerprogrammet som Larsson hävdar. Ett visst samband kan ses med decentraliseringskravet. Småföretagsamhetens fria utveckling har också positiva följder för den enskilde. Motståndet mot olika slags koncentrationstendenser, i näringslivet, i storstäder och i samhället i stort, kan också ses i detta perspektiv. Det är däremot knappast möjligt med de relativt triviala tankar om försvarspolitik och u-landsfrågor som presenteras och ej heller med den ganska hårt betonade kombinationen trygghet och frihet. Marknadsideologin är ett väsentligt nytt drag i 1959 års program och det kan ifrågasättas om livskvalitet verkligen är en grund för denna och inte en följd av den.

Folkpartiet har i sitt program från 1962 liknande formuleringar om den fria företagsamhetens fördelar för individen, bortsett från att småföretagsamheten inte nämnes, däremot tas det avstånd från statliga regleringar och monopolbildning.¹⁴⁰ Hos centern är tanken om livskvalitet baserad blott på några få allmänna formuleringar. Någon diskussion kring företeelsen förekom inte i partipressen. En tydlig markering för livskvalitet gjordes, men intet talar för att det skulle ha en helt grundläggande funktion i programmet. Idén måste dessutom sägas vara allmän gods vid denna tid.

Framhävandet av småföretagsamheten och dess värden var ett nytt inslag i programmet. Den hade dock förberetts i partiarbetet och i valrörelsen 1958. I ett förslag till handlingsprogram från 1957 hade man kunnat skriva att »de mindre företagen är även ur psykologisk synpunkt värdefulla, då de erbjuder bättre betingelser för arbetsglädje och trivsel än storföretagen». Därför skulle bl a dess kreditmöjligheter förbättras.¹⁴¹ Men det innebar inte samma betoning som i 1959 års program. Inte heller den fria företagsamhetens betydelse underströks så som i det senare dokumentet. Genombrottet för satsningen på småföretagsamheten måste ses mot bakgrund av jordbrukets strukturomvandling.

Lokaliseringspolitiken gavs en egen rubrik i det nya partiprogrammet. Det har betecknats som väsentligt även om det redan tidigare kan spåras i partiets politik.¹⁴² Man hade på 1940-talet drivit en landsbygdspolitik som innebar krav på vägförbättringar, elektrifiering, bostadsbyggande och statliga åtgärder för placering av industrier på landsbygden. Under 1950-talet vidgades perspektivet till att omfatta samhället som helhet. Det framträdde i en partimotion 1954 där befolkningsomflyttningen från land till stad blev utgångspunkt för ett resonemang om stadslivets begränsningar och krav på differentierat näringsliv på landsbygden, effektivt stöd och organ för att administrera detta. Detta skulle innebära inledningen till partiets lokaliseringspolitik.¹⁴³

I en högermotion vid 1952 års riksdag om åtgärder för att motverka landsbygdens

avfolkning fanns en i stort sett likartad analys av läget. Kraven på ökade möjligheter för ett differentierat näringsliv på landsbygden, stöd för detta och för jordbruket, bostadsbyggande, elektrifiering och kommunikationer är likartade de i bondeförbundsmotionen.¹⁴⁴ De tankegångar som framkom i 1954 års motion var således inte unika för partiet.

I det nya programmet talades det om näringslivets decentralisering och om bättre balans mellan olika områden. Vidare krävdes bättre kommunikationer, avskaffande av dyrortsgrupperingen och en spridning av bostadsbyggandet, gärna i form av egna-hem¹⁴⁵ Detta kan inte uppfattas som något annat än en ny beteckning på den tidigare förda landsbygdspolitiken. Det var inte landet i dess helhet som primärt intresserade centerpartiet utan landsbygdens speciella problem. Följden av centerpolitiken hade emellertid delvis kunnat bli stöd till avfolkningsbygder. I programmet togs endast i mindre utsträckning hänsyn till städer och tätorter. Som led i en lokaliseringpolitik behövdes, t ex vid företagsnedläggningar, stöd också för dessa. Även om begreppet ses i den snäva innebörden företagslokalisering fanns det svårigheter för mer än landsbygden.

Temat trygghet och frihet hade varit en grundläggande motivering för linje 2 i tjänstepensionsomröstningen. Detta överfördes till det nya partiprogrammet.¹⁴⁶ I programmet framställdes det som fundamentala behov mellan vilka en noggrann avvägning måste ske. En grundläggande trygghet skulle säkras, gärna inom kärnfamiljens ram, varutöver individuella preferenser skulle få utrymme. Valfrihet skulle ges beträffande utbildning, kulturutbud och sysselsättning, särskilt genom direkt ägande där den enskilda initiativkraften tillgodosågs.¹⁴⁷

Folkpartiet hade om detta att säga att »liberalismen ville jämna vägen för människornas arbets- och skaparvilja, samtidigt som tryggheten utbygges». Frihet skulle finnas i fråga om yrkesval och utbildning. Trygghet skulle garanteras genom socialförsäkring, samhällets hälso- och människovård. Inte minst individernas fria initiativ och framåtsträvan samt konkurrens på lika villkor var väsentligt för framåtskridandet.¹⁴⁸

Betonandet av trygghet och frihet som grundbehov för människorna innebar ytterligare ett led i partiets etablerande av en borgerlig mittenställning. Det utgör ett anammande av den socialliberalism som Gustav Jonnergård 1952 kallade »socialismens avnagda ben».¹⁴⁹ Även inom borgerligheten hade centerpartiet dock en egen profil med sin landsbygdsinriktning (som nu återfanns i lokaliseringspolitiken) och i jordbruksinriktningen som faktiskt var en bakgrund till satsningen på marknadsideologin och på småföretagsamheten och som även kunde ses i det att två av fyra punkter under rubriken näringspolitik i partiprogrammet behandlade jordbrukets problem.¹⁵⁰

Vid sidan av detta innebar programmet ett appellerande till en rad olika intressen, fler än de grupper sextonmannakommittén ansett tänkbara: kristna grupper, hemmafruar och även i takt med framväxten av allmänpolitiska resonemang tätortsbe-

folkningen.¹⁵¹ Framhållandet av grundtryggheten innebar en satsning på låginkomsttagare och ekonomiskt svaga grupper och betonandet av hem och familj hade en bestämd profil.¹⁵² Vid sidan av programmet kunde partiet även i riksdagsmotioner påtala problemen med marginalskatten och därmed något som tjänstemannaorganisationerna framfört.¹⁵³

Det var emellertid inte fråga om någon orientering bort från jordbrukets och landsbygdens intressen.¹⁵⁴ I stället måste det ses som ett led i partiets optimeringspolitik. Efter det lyckade utfallet av omröstningen i tjänstepensionsfrågan kunde man göra en satsning på fler målgrupper än sextonmannakommittén från början tänkt sig. Det visade sig gångbart i de båda valrörelserna 1958 och man fortsatte på den inslagna vägen. Men det grundläggande arbetet för jordbruket och landsbygden släpptes inte.

Förnyelsearbetet inom centerpartiet innebar ett påtagligt ideologiskt brott. Tidigare hade partiet markerat sin särställning i politiken och på höger/vänsterskalan genom att betona samarbete, samförstånd och rättvisa. De gamla ideologierna hade kritiserats och ansetts både föråldrade och dogmbundna. Mot det sattes en handlings- och resultatpolitik. Nu släpptes tanken på samarbete och man tog steget in i det borgerliga läget genom att hävda en liberal marknadsideologi och en socialliberal grundinställning.¹⁵⁵

Praktiskt kom det att betyda att man strävade efter att optimera sitt väljarunderlag. Man orienterade sig mot en rad nya målgrupper men släppte inte sin gamla intresseinriktning. Flera av de särdrag partiet kom att uppvisa, satsningen på småföretagsamheten, näringspolitiken och lokaliseringpolitiken, måste ses mot bakgrund av ett fortsatt arbete för de gamla intressena. Karakteristisk var den nya, betydelsefulla värderingen av ett fritt näringsliv. Den stämde väl med jordbrukets förändrade inriktning.

Återhämtning bland kärnväljarna och inträngande i städerna

Nyvalet 1958 medförde en enastående upphämtning för centerpartiet. I stort sett återtogs den sedan 1944 förlorade andelen väljare. Samma års kommunalval medförde ytterligare en liten framgång och andrakammarvalet 1960 gav en ännu starkare position (tabell 1 ovan). Partiet gjorde en inbrytning i städerna där dess röstandel nästan tredubblades 1958 och steg med ytterligare 50 % 1960 (tabell 11). Men det innebar inte att man hade en oförändrad position på landsbygden. 1958 gick partiets andel av landsbygdsrösterna upp med 4,8 % (drygt 1/4) och man fick därmed en nästan lika stor röstandel som 1944, en tendens som stärktes 1960. Förhållandet var likartat i jordbruksförsamlingarna. Det är inte möjligt att följa utvecklingen där genomgående på grund av det sätt på vilket statistiken är redovisad, men där jämförelser går att utföra kan en lika tydlig uppgång noteras. Framför allt gick partiets röstandel där upp i nyvalet 1958 med 5–7 % i dessa distrikt. 1960 fortsatte framgångarna, men de var inte lika stora (tabell 12).

Tabell 6. Antalet röstberättigade i andrakammarvalen 1944–1960

	totalt	städer	landsbygd
1944	4.310.241	1.818.069	2.492.172
1948	4.707.783	2.156.384	2.551.399
1952	4.805.216	2.337.572	2.467.644
1956	4.887.325	2.446.763	2.440.763
1958	4.992.421	2.520.608	2.417.813
1960	4.972.177	2.564.983	2.407.194

Tabell 7. Antalet avgivna röster i andrakammarvalen 1944–1960.

	totalt	städer	landsbygd
1944	3.099.103	1.334.719	1.764.384
1948	3.895.161	1.814.296	2.080.865
1952	3.801.284	1.885.405	1.915.879
1956	3.902.114	1.984.606	1.917.508
1958	3.864.963	1.959.372	1.905.591
1960	4.271.610	2.213.428	2.058.182

(Skillnaden mot summan av rösterna från landsbygd och städer utgöres av poströsterna vilka inte fördelades mellan dessa.)

Tabell 8. Valdeltagandet (%) i andrakammarvalen 1944–1960

	totalt	städer	landsbygd
1944	71,9	73,4	70,8
1948	82,7	84,9	81,6
1952	79,1	80,7	77,6
1956	79,8	81,1	78,6
1958	78,5	78,3	78,7
1960	85,9	86,3	85,5

Tabell 9. Antalet avgivna röster för Bondeförbundet/Centerpartiet i andrakammarvalen 1944–1960

	totalt	städer	landsbygd	poströster
1944	421.094	12.309	405.321	3.464
1948	480.421	21.971	452.429	6.021
1952	406.183	21.586	380.411	4.186
1956	366.612	20.036	343.129	3.447
1958	486.760	53.470	427.489	5.801
1960	579.007	97.579	470.182	11.246

Tabell 10. Den relativa fördelningen av Bondeförbundets/Centerpartiets röster mellan städer och landsbygd i andrakammarvalen 1944–1960 (%)

	landsbygden	städer	poströster	
1944	96,3	2,9	0,9	100,1
1948	94,2	4,6	1,3	100,1
1952	93,7	5,3	1,0	100,0
1956	93,6	5,5	0,9	100,0
1958	87,8	11,0	1,2	100,0
1960	81,2	16,9	1,9	100,0

Tabell 11. Bondeförbundets/Centerpartiets röstandel vid andrakammarvalen i städer och på landsbygden 1956–1960 (%)

	totalt	städerna	landsbygden
1956	9,4	1,0	18,4
1958	12,7	2,9	23,2
1960	13,6	4,7	23,7

(Anmärkning: Siffrorna för 1944–1956 finns i tabell 2 ovan)

Tabell 12. Bondeförbundets/Centerpartiets röstandel i församlingar med olika fördelning jordbruk/industri och hantverk 1956–1960 (%)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1956	2,8	3,6	5,0	4,5	26,0	25,5	37,8		
1958	4,8	5,8	7,8	6,9	32,3	31,7	44,9		

1958	4,8	5,8	7,8	6,9	34,2	30,4	32,9	31,7	44,9
1960	6,3	7,6	9,3	8,5	34,5	31,2	33,2	31,8	45,2

(Anmärkning: Siffrorna för 1948–1956 finns i tabell 3 ovan)

Källor till tabellerna 6–12: Sveriges Officiella Statistik, Allmänna val, Riksdagsmannavalen 1941–44 s. 23, 27 ff, 44 f; 1945–48 s. 22, 25 ff, 45 f; 1949–52 s. 23, 26 f, 42 ff; 1953–56 s. 25, 27 f, 44 ff, 52 f; 1957–58 II s. 20, 23 f, 37 ff, 44 f; 1959–60 II s. 18, 21, 32 f, 37.

Antalet röstberättigade i riket var fram t o m 1952 större på landsbygden än i städerna, 1956 var antalet ungefär lika stort och från 1958 övervägde städerna påtagligt (tabell 6). Även antalet röstande var t o m 1952 fler på landsbygden men redan från 1956 var det klart större i städerna. Skillnaden blev avsevärt mer markerad 1960 (tabell 7). I valen 1948 och 1952 steg partiets antal röster i städerna trots att den totala andelen röster sjönk. 1948 års val innebar nästan en fördubbling av röstetalet i städerna. 1956 sjönk antalet, för att nästan tredubblas 1958 och åter nästan fördubblas 1960 (tabell 9). Av partiets röster var andelen på landsbygden ständigt sjunkande från 1948. 1958 fördubblades andelen stadsröster och den steg med 50 % 1960 (tabell 10). Otivelaktigt gjordes en lyckosam inbrytning i städerna. Fortfarande hade man dock de stora väljarskarorna utanför städerna där centern blott var ett litet parti.

Centerpartiet var framgångsrikt bland sina kärnväljare där man återtog sin tidigare position. Detta innebar att man åter kom upp i lika höga absoluta tal som rekordåret 1948. 1960 steg antalet för partiet avgivna röster med inemot 100.000. Statistiskt sett innebar det 1958 att man återvann förlorade väljare och i det senare valet att man även på landsbygden vann nya skaror. Det kan inte förklaras med en uppgång i antalet röstberättigade på landsbygden eftersom det sjunkit något sedan 1958. Delvis kan det bero på en överflyttning av väljare från andra partier.

Högst anmärkningsvärt är emellertid den kraftiga ökningen av valdeltagandet på landsbygden 1958 (tabell 8). Landsbygdsbefolkningens valdeltagande hade tidigare varit 2–3 % lägre än städernas. 1958 var det i jämnhöjd med städerna där det sjunkit något och 1960 steg båda siffrorna med ungefär 7 %. Det var en stor ökning och landsbygdsbefolkningen lyckades följa med. Antalet röstande steg 1956–1960 mer på landsbygden än i städerna trots att antalet röstberättigade i båda kategorierna steg lika mycket. Bakgrunden finns i att röstandet genom myndigheters och partiets försorg underlättats något men framför allt framträder bilismens genombrott. Dessa företeelser var viktigare på landsbygden där svårigheten att ta sig till vallokalen kunnat bidra till det tidigare lägre valdeltagandet. 1960 hade ytterligare en faktor tillkommit: utbyggnaden av TV-nätet vilket även det var viktigare på landsbygden.

Av dessa ökade väljarskaror lyckades centern få åtskilliga i sina led. Eftersom stegringen av valdeltagandet var störst på landsbygden kan det antas att det var en potentiellt positivt inställd grupp som tillkom. Partiets nya aktivitet gjorde att det inte endast höll sina positioner utan påtagligt stärkte dem. Centern måste sägas ha utfört en framgångsrik mobilisering av sin kärngrupp.

I absoluta tal var uppgången på landsbygden avsevärt större än i städerna vid 1958 års nyval. Även partiets andel röster på landsbygden steg mer än andelen stadsröster. Den nedåtgående trenden hade överallt vänts i en uppgång. De gamla kärnväljarna fanns kvar, partiet hade lyckats återvinna dem och flykten från landsbygden hade inte medfört någon minskning i det absoluta antalet röster där. Tvärtom: det hade ökat kraftigt. Detta gällde även jordbruksvalkretsarna.

Den förda politiken framgår delvis av en genomgång av riksdagsmotionerna. Andelen jordbruks- och skogsbruksmotioner var ständigt hög. Fram till 1955, alltså före

förnyelsearbetets igångsättande, var även andelen landsbygdsmotioner stor. Dessutom avlämnades inte så få allmänpolitiska motioner. Efter 1957–1958 ökade antalet motioner kraftigt, vilket visar en starkt politisk aktivitet (tabell 13). Den kan bero på partiets allmänt intensifierade arbete, men också på att framgångarna gett det fler riksdagsledamöter och, inte minst, på att centern hade betydligt friare händer efter koalitionen upplösning. Samtidigt mer än fyrdubblades antalet allmänpolitiska motioner medan de rena landsbygdsmotionerna minskade något.¹⁵⁶ En del av förändringen beror på att den gamla landsbygdspolitiken efterhand gavs en allmän formulering (det gällde t ex lokaliseringspolitiken), men strävan att vidga partiets underlag framträder tydligt. Dock stiger även antalet jordbruks- och skogsbruksmotioner nästan lika mycket som de allmänpolitiska. Det visar tydligt att man arbetade för att behålla sina gamla kärngrupper och främja dess intressen.

Tabell 13. Motioner med minst tre undertecknare från Bondeförbundet/Centerpartiet 1945–1959, udda år, fördelade på vissa ämnesområden

	1945	1947	1949	1951	1953	1955	1957	1959
I Jordbruk och skogsbruk m m	41	38	26	35	17	39	19	65
II Landsbygd (utöver I)	42	42	35	22	16	21	18	16
III Allmänpolitik (ej I och II)	17	10	19	19	25	25	20	84
Totalt	100	90	82	76	58	85	57	165

Källa: H A Larsson, Partireformationen, Lund 1980, s 55.

Optimeringspolitiken hade lyckats. Partiet hade vunnit ökade väljarskaror både i städerna, där det dock fortfarande var litet, och på landsbygden, där det återtog sin starka position. Utan uppgången bland partiets traditionella målgrupper hade förnyelsearbetet inte kunnat bli framgångsrikt. Den fortsatta satsningen på de gamla kärnväljarna var en förutsättning för att man skulle kunna göra en återhämtning.

I samband med valen efter 1956 har en rad intervjuundersökningar företagits som visar förhållandet mellan partierna och olika socioekonomiska grupper. Av centerns totala antal röster sjönk jordbrukarnas andel från 77 % till 57 % 1956–1960 och en minskning finns även bland jordbruksarbetarna. Småföretagarnas andel ökade från 5 % till 11 % och tjänstemännens från 4 % till 8 % samt, mer anmärkningsvärt, arbetarnas från 2 % till 10 %.¹⁵⁷ Detta har samband med befolkningsförändringarna, i första hand jordbruksbefolkningens minskning.

Partiernas andel röster i de olika socioekonomiska grupperna har också sammanställts. Här framträder än mer signifikanta förändringar för centern. De ökningarna bland tjänstemän och arbetare som är stora sedda ur partiets eget perspektiv är blott relativt marginella när röstfördelningen inom grupperna granskas (från 2 % till 6 % respektive från 1 % till 4 %). Centerns andel av småföretagarrösterna steg påtagligt,

från 5 % till 17 %. Den största ökningen finns dock bland jordbrukarna: från 49 % till 70 %. Även bland jordbruksarbetarna förekom en uppgång från 14 % till 26 %.¹⁵⁸

Med all tydlighet visas den framgång centerpartiet hade i att åter samla sina gamla kärnväljare. Att deras andel inom partiets väljarkår sjönk har således att göra med landsbygdens avfolkning men kompenseras av det grepp dessa grupper hade om de centrala positionerna och organen i partiet samt i riksdagsgruppen. Dessutom kan åtminstone en del av inbrytningen i städerna ses mot bakgrund av befolkningsomflyttningen. Till städerna kom under 1950-talet ej blott landsbygdsungdomar utan också vuxna människor. De fick ej sällan arbete inom industrin och kan ses som ett potentiellt väljarskikt för centern.

Optimering på intressepolitisk grund

Partiets förnyelsearbete hade skett efter 1956, det som föregick hade blott varit strävanden att vinna jordbruket närliggande grupper. Försöken till breddning därefter hade till en början varit försiktiga för att efter ATP-omröstningen 1957 få en avgörande vändning. 1956 hade partiet varit mycket illa ute. Röstsiffrorna, inte minst bland dess kärnväljare, hade vikit betydligt och den inre sammanhållningen hade blivit ett akut problem. Kritiken mot koalitionen inom partiet likaväl som bland dess väljare var stor och det fanns även krafter i partiet som kritiserade ledningen, i riksdagen och internt. Förslag om förnyelse hade före 1956 strandat på ett kompakt motstånd. Valnederlaget 1956 och framför allt folkomröstningens lyckade utgång året därpå vände detta. När namnbytet aktualiserades 1955 ställde sig en klar majoritet mot förslaget. Vid riksstämman 1957 kunde 37,6 % rösta på »Landsbygds-partiet» men 1958 efter folkomröstningen och framgången i nyvalet förekom föga opposition.

De kvantitativt stora framgångarna sedan förnyelsearbetet satts igång på allvar efter omröstningen i tjänstepensionsfrågan kom främst på landsbygden och även i jordbruksförsamlingarna. Inbrytningen i städerna var anmärkningsvärd men fortfarande mindre betydande än mobiliseringen av kärngrupperna. Partiideologins utveckling innebar visserligen en satsning på bred front, men tyngdpunkten kom fortfarande att vila på moderneringen och landsbygden. Jordbruket hade emellertid genomgått en strukturell förändring som motiverade att partiet på ett annat sätt än tidigare inordnades i borgerligheten, anammade den liberala marknadsideologin och satsade på småföretagsamheten. Från att tidigare ha hävdat en särställning mellan blocken profilerades centern nu i ideologisk och praktisk-politisk borgerlig riktning. Däri var betonandet av grundtrygghet och frihet ett väsentligt inslag. Ändå kan den gamla jordbruksinriktningen sägas ha bibehållits och banden med RLF var fortfarande nära.

Förändringen av partiet, också satsningen på tätortsverksamheten, var i jordbrukets intresse därför att jordbruket, förutsatt att det lyckades hävda sig inom partiet (vilket det gjorde), tjänade på att vara en del av en större och starkare organisation. Jordbruket var nu också en del av den småföretagsamhet som partiet satsade på. Genom strukturomvandlingen hade en intressegemenskap uppstått mellan lantbru-

karna och andra producentgrupper i samhället. Ur partiets synvinkel var det en optimering av väljarunderlaget man strävade efter. Det gällde att inte förlora fler av kärnväljarna och helst vinna tillbaka de man förlorat. Samtidigt gällde det att vinna nya grupper, bland annat med tanke på landsbygdens avfolkning. Förnyelsen av bondeförbundet-centerpartiet utgör en anpassning av den gamla politiken till nya tiders förändrade förhållanden. På så sätt kan partiets omvandling i hög grad sägas ha varit ett jordbrukets vällovlige intresse.

NOTER

Använda förkortningar: Nord-Sverige (*NSv*), Politisk Tidskrift (*PT*), Skånska Dagbladet (*SkD*), Svenska Landsbygden (*SvL*), Svensk Politik (*SP*).

1. text Kurt Samuelsson, Är ideologierna döda?, Lund 1966, s 173 ff o passim.
2. S M Lipset, Den politiska människan, Stockholm 1966, s 218 ff o passim.
3. Kända företrädare för ståndpunkten är H Tingsten, Från idéer till idyll, Stockholm 1966 samt D Bell, The end of ideology, New York 1960.
4. Mot den har av Herbert Simon o a framförts tanken att organisationer i stället har en *satisfierande* strategi, dvs att de upphör att sträva när en acceptabel lösning uppnåtts, H A Simon—J G March, Organisations, New York 1958, s 140 f, H A Simon, Models of man, New York 1957 s 196—206.
5. A Downs, An economic theory of democracy, New York 1957, s 31 o passim.
6. G Sjöblom, Party strategies in a multiparty system, Lund 1968, s 68—88. Tillämpning av Sjöbloms modell har skett i K Molin, Försvaret, folkhemmet och demokratin, Socialdemokratisk riksdagspolitik 1939—1945, Stockholm 1974 samt i K Zetterberg, Liberalism i kris, Folkpartiet 1939—1945, Stockholm 1975. I båda verken presenteras de teoretiska förutsättningarna i stort sett likalydande, s 339—348 resp s 281—289. Tillämpningen följer dock inte strikt modellen, s 349—401 resp s 290—347.
7. Även om fackföreningarna i USA traditionellt stöder demokraterna, finns inte någon uppslutning bland arbetarväjlare för detta parti som kan jämföras med europeiska förhållanden. Dessutom är inte fackföreningsstödet bundet till demokraterna på ett sätt motsvarande europeiska fackföreningar till socialistiska eller, i förekommande fall, katolska partier.
8. R Helenius, The profile of party ideologies, Helsingfors 1969.
9. Sjöblom s 79—82.
10. ib s 88 ff.
11. B Molin, Tjänstepensionsfrågan, Göteborg 1965, s 145, 159 ff o passim.
12. L Lewin, Planhushållningsdebatten, Uppsala (1966) 1967 s 366, 401 f, 447.
13. N Elvander, Svensk skattepolitik 1945—1970, Stockholm 1972, s 166, 388.
14. O Ruin, Mellan samlingsregering och tvåpartisystem, Stockholm 1968, s 241 f, 361 ff.
15. N Elder—R Gooderham, The centre parties in Norway and Sweden. I: *Government and opposition* 13 (1978), s 219 f.
16. S Berglund—U Lindström, The scandinavian party system(s), Lund 1978, s 58 ff.
17. B Fryklund—T Nilsson—S E Olsson—T Peterson, Från Bondeförbund till Centerparti. I: *Zenit* 1973, s 5 f, 9 ff, 15.
18. H A Larsson, Partireformationen, Från Bondeförbund till Centerparti, diss Lund 1980, s 184—192. Författaren var fakultetsopponent på denna avhandling och avser att i annat sammanhang anmäla den separat.

19. *SkD* 18.9 1950, 22.9 1952, 21.9 1954, *NSv* 19.9 1950, 23.9 1952, 20.9 1954, 17.9 1956, *SvL* 19.9, 22.9 1950, 23.9 1952, 21.9 1954, 18.9 1956, Gunnar Hedlund officiella uttalanden i *NSv* 19.9 1950, 24.9 1952, id *SkD* 17.9 1956, *SP* okt 1954, okt 1956. Även den fackliga bonderörelsens huvudorgan *RLF-tidningen* gav samma förklaring 21.9 1950, 24.9 1952, 22.9 1954, 19.9 1956. Motståndet mot koalitionen som bidragande orsak till tillbakagången framfördes främst 1952 och mindre 1956.
20. *Partistyrelsens protokoll* 22.10 1947, bil 12.
21. *Protokoll* från gemensamt sammanträde 19.11 1956 med styrelserna för Landsbygdspartiet Bondeförbundet, Svenska Landsbygdens Kvinnoförbund, Svenska Landsbygdens Ungdomsförbund, SLU:s studentförbund, riksdagsgruppens förtroenderåd, tåtortskommittén och partiets propagandautskott, s 1 ff.
22. ib s 3.
23. *SOU* 1964:37, Lantbrukets strukturutveckling, fig 25, 26. Se även nedan s 225 f om utvecklingen i antalet röstberättigade.
24. Folkkräkningarna 1930, 1940. S Carlsson, Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866. I: *Samhälle och riksdag* I, Stockholm 1966, s 36. Även Larsson s 29–43.
25. *SOU* 1964:37 tab 56.
26. Svenskt Lantbruk i siffror och diagram, 6. uppl. *Meddelanden från Jordbrukets Utredningsinstitut* nr 6 1970.
27. Även Larsson s 139 f, där konsekvensen av resonemanget dock inte dras.
28. Riksstämmans protokoll 1948, Larsson s 69 ff.
29. Brev till distriktsstyrelserna 18.3 1948, *Partistyrelsens protokoll* 25.4 1950.
30. Larsson s 73.
31. Ruin s 220.
32. I de ledare som författats av L P, Lennart Pettersson, och ej av G Jgd, Gustav Jonnergård, t ex 3.10 1951, 23.9 1952. Positivt i *NSv* 22.9 1951, *SvL* 2.10 1951.
33. Larsson s 74, 150–157 o passim.
34. *Partistyrelsens protokoll* 4.4, 1.10 1952, 20.7 1954, 29.4 1955, 29.9 1955.
35. t ex *PM*, *sextonmannakommittén* 6.2/15.3 1957.
36. *PM*, *sextonmannakommittén* 1957.
37. Larsson s 82.
38. *SkD* 30.9 1951, 3.10 1951, 23.9 1952, ledare av Lennart Pettersson.
39. Larsson s 127 f. Larsson menar dock att koalitionen från början mottogs positivt.
40. *Partistyrelsens protokoll* nov 1952, bil.
41. G Jonasson, Statsrådet som satt kvar. I: *HT* 99 (1979), s 368–374, *SkD* 10.7 1953.
42. Lewin s 363 f.
43. Ruin s 238.
44. *Förtroenderådets protokoll* 6.6 1957.
45. *PM*, *stämokommitté* nr 1, 30.6 1957.
46. *Riksstämmans protokoll* juli 1957, § 23.
47. *Riksstämmans protokoll* 16/17.6 1958, § 29.

48. *Förtroenderådets protokoll* 26.10 1950. Liknande även i Hedlunds officiella valkommentar 1952, *NSv* 24.9 1952, men ej senare.
49. Röstsedlarna på landsbygd och i städer har noterats efter vid varje val gällande fördelning, alltså ej efter de till nästa val i statistiken utförda fortlöpande justeringarna.

Siffrorna för valen 1948 och 1952 bygger på 1950 års folkräkning. Kategorierna hade då följande innehåll:

jordbruk etc	industri, hantverk
1 högst 40 %	över 60 %
2 högst 40 %	högst 60 %
3 41–70 %	21–60 %
4 41–70 %	högst 20 %
5 över 70 %	—

1956–1960 bygger de på 1955 års folkräkning. Kategoriindelningen har då förändrats.

jordbruk etc	industri, hantverk
1 mindre än 40 %	60 % och därutöver
2 ”	50–60 %
3 ”	40–50 %
4 ”	mindre än 40 %
5 40–70 %	40–50 %
6 ”	30–40 %
7 ”	20–30 %
8 ”	mindre än 20 %
9 70 % och därutöver	

I redovisningen 1956 drogs kategorierna 5/6/7 samman. Så skedde också 1958, varför direkta jämförelser är möjliga då. Däremot kan på grund av de olika kategorierna inte direkta jämförelser utföras med 1952. För 1958 redovisas dels de sammandragna kategorierna och dels samtliga 9, vilket senare gör att jämförelser mellan 1958 och 1960 går att utföra.

1948 och 1952 års siffror hänför sig till kommuner medan 1956–1960 års siffror gäller församlingar.

50. *Budkavle* h 10, 1956, s 4.
51. Larsson s 139.
52. P Thullberg, *Bönder går samman*, En studie i Riksförbundet Landsbygdens Folk under världskrisen 1929–1933, Stockholm 1977, s 272–281. G Hellström, *Föreningsdemokrati och förtroendemannakår inom jordbrukets föreningsrörelse i början av 1950-talet*, Stockholm 1964 s 97 ff.
53. Larsson s 44.
54. *Partistyrelsens protokoll* 8.12 1950. Om bildandet av utredningsinstitutet, se H Åstrand, *Jordbrukets Utredningsinstitut*. I: *Skandinaviska Banken, Kvartalskrift*, jan 1959, s 26 ff. SL var bondekooperationens riksorganisation.
55. *Riksstämmans protokoll* 1953, § 54. *PM, stämmokommitté* nr 1, riksstämman 1957.
56. *Sextonmannakommittén*, sektion II, *PM* 25.4 1958 s 4. *Partistyrelsens protokoll* 28.4 1958, § 43, bil 21.
57. Ruin s 193, 221. Ekström var dock även riksdagsman för bondeförbundet.
58. *ib* s 232–237, R Ivarsson, *Jordförvärvslagen, socialdemokratin och bönderna*, Lund 1977, s 155.

59. Hellström s 90 ff.
60. N Elvander, Intresseorganisationerna i dagens Sverige, Stockholm 1966, s 198.
61. ib s 200.
62. ib s 203.
63. John Eriksson, Hudiksvall, Rune Gustavsson, Alvesta, och Bengt Börjesson, Falkenberg.
64. t ex i tätortskommittén John Johansson, Norrköping (RLF), i trädgårdsrådet Nils G Hansson, Skegrie (SL:s styrelse), och i fiskerådet Hjalmar R Nilsson, Spånstad (RLF:s förtroenderåd).
65. *RLF-tidningen* 14.9 1950, 17.9 1952, 13.9 1954, 12.9 1956.
66. Även i andra partier fanns bonderepresentanter såsom Waldemar Svensson, Ljungskile (folkpartiet), men de utgjorde isolerade inslag i riksdagsgrupperna.
67. *RLF-tidningen* 4.10 1951.
68. *SP* juni 1956.
69. *RLF-tidningen* 24.9 1954.
70. ib 19.9, 26.9 1956.
71. ib 17.10 1956, *SkD* 2.10 1956, *NSv* 28.9 1956.
72. *RLF-tidningen* 30.10 1957, 28.5 1958.
73. Larsson s 128–137, 141 f.
74. *Riksstämmans protokoll* 1957, § 22.
75. B Molin s 78.
76. ib s 139 f. *RLF-tidningen* 10.10 1956, 3.7, 9.10 1957.
77. Ett officiellt ställningstagande för linje 2 kunde också ha påverkat den inre sammanhållningen i RLF eftersom högern hade en relativt stark position där. Inte desto mindre stod linje 2, om något, närmast organisationens tidigare ställningstaganden.
78. *SvL* 4.10 1957.
79. Se även Elvander 1966 s 264, Ivarsson s 60.
80. I. Ägare av storjordbruk med minst 100 ha åker eller (om åkerarealsuppgift ej kunnat erhållas) med minst 125.000 kr tax.-värde. II. Ägare av medelstort jordbruk med 20–99 ha åker eller (om åkerarealsuppgifter ej kunnat erhållas) med 25.000–125.000 kr tax.-värde. III. Ägare av småbruk med högst 19 ha åker och högst 125 ha sammanlagd areal eller (om arealuppgifter ej kunnat erhållas) med högst 25.000 kr tax.-värde. IV. Ägare av småbruk förenat med skogsbruk med en sammanlagd areal av minst 125 ha, därav högst 19 ha åker. V. Arrendatorer. VI. Lantbruksskolföreståndare, förvaltare, jordbruksinstruktörer, ombudsmän för RLF o d. VII. Lantarbetare. B Ulfbringe, Jordbrukarinslaget i riksdagen. I: *StvT* 63 (1960), s 191, 193.
81. De två riksdagsmän som också kunde räknas till jordbrukarkategorin var läraren vid Bräkne-Hoby Lantmänna- och lanthushållsskola Thor Wolgast och ombudsmannen, blivande lantbrukaren, J E Eriksson. Dessutom fanns skogsinspektören H Larsson bland riksdagsmännen.
82. Fryklund et al s 9 f.
83. Larsson s 58 f.
84. Två exempel kan visa detta. Av 15 nya centerledamöter i andra kammaren 1958 var 11 lantbrukare (varav 4 tidigare från riksdagen utslagna), 1 agronom, 1 professor (Sten Wahlund),

1 rektor (vid en lantbruksskola) och 1 ombudsman (i RLF). 1960 valdes till samma kammar 9 nya centermän. Här var 4 lantbrukare, 2 kamrerare, 1 fastighetsmäklare, 1 redaktör och 1 landstingsman. Av de båda kamrerarna hade en anställning vid en jordbrukskassa (och var tidigare ombudsman i RLF) och den andre vid Svenska Landsbygdens Studieförbund. Fastighetsmäklaren hade i 25 år innehaft eget lantbruk, redaktören arbetade vid en partitidning och landstingsmannen hade också bakgrund inom jordbruket.

85. *protokoll* 19.11 1956.
86. Larsson s 137, 187.
87. Se ovan s 201.
88. Grundprogram för Landsbygdspartiet Bondeförbundet. Vimmerby 1945.
89. Handlingsprogram för Landsbygdspartiet Bondeförbundet, Stockholm 1952.
90. Larsson s 185, Lewin s 401, Elvander 1972 s 166, B Molin s 145.
91. *PM, sextonmannakommittén* 6.2 och 25.2 1957.
92. *PM, sextonmannakommittén* 15.3 1957.
93. loc. cit., kursiv. i promemorian.
94. B Molin s 159 ff, 162.
95. Lewin s 401.
96. Larsson s 141, 187 f.
97. B Molin s 78, Larsson s 137.
98. Lewin s 401.
99. Larsson s 181, 190.
100. ib s 52 ff, 173 f, 182 f.
101. ib s 156, 167, 188 f.
102. ib s 166, 173 f, 178–183, 188–191.
103. R Torstendahl, *Mellan nykonservatism och liberalism*, Uppsala 1969, s 26 f, 55 ff, 82 f, 105 f, 148 f, 195 f.
104. ib s 105 ff.
105. ib s 163 f, 173 f.
106. Lennart Pettersson-Venemalm *PT* h 4, 1948, ledare i *SLU-Bladet* h 12, 1948, *NSv* 29.9 1952.
107. *PT* h 3 1949.
108. Även Karl Lindegren, *PT* h 7, 8, 1950, Thore Petersson *SLU-Bladet* h 24, 1950 m fl.
109. Ruin s 197 ff.
110. ib s 222.
111. ib s 309 f. *SkD* 21.9 1952.
112. *SkD* 21.9 1952, 23.7 1954. Gunnar Hedlund i *SkD* 13.9 1954, *NSv* 15.9 1956.
113. *SLU-Bladet* h 6 1953, *PT* h 5 1954, Nils G Åsling *SP* h 8, 1955, Gustav Jonnergård *PT* h 6, 1956 m fl.
114. Johannes Antonsson *SLU-Bladet* h 11, 1956. Jfr Larsson s 150–166.
115. Larsson s 179.

116. *ib* s 181. Man kunde, som Gunnar Hedlund vid riksstämman 1960, framhålla önskvärdheten av en samlingsregering men hårdare betona lämpligheten av en borgerlig treparti-regering.
117. *Ruin* s 254–258.
118. *ib* s 261.
119. *SkD* 2.6 1958, 4.7 1960, *NSv* 9.6 1958, *SvL* 28.8 1960, *PT* mars, okt 1959, *SP* okt 1960.
120. *Ruin* s 275.
121. *SkD* 4.7 1960.
122. *Valtryck* 1958. Centerpartiets program, Malmö 1959, s 12 ff. *PT* mars 1960. Larsson s 166.
123. *Lewin* s 401.
124. *Jfr* ovan s 206.
125. Larsson s 122–154.
126. *ib* s 126 f.
127. *Sextonmannakommitténs förslag till partiprogram* s 9.
128. *Riksstämmans protokoll* 1958, bil 41.
129. *Riksstämmans protokoll* 1959, bil till bil 12.
130. *Elvander* 1972 s 131–134. *RLF-tidningen* 18.2 1959.
131. *Elvander* 1972 s 135.
132. *ib* s 147 f.
133. *ib* s 145.
134. Centerpartiets program, Malmö 1959, s 7 o passim.
135. Larsson s 191.
136. K Lindkvist, En undersökning av fem svenska partiers principprogram. Otr. 4-betygsuppsats, *Statsvetenskapliga institutionen*, Lund 1971, s 23.
137. H Wieslander (utg), *De politiska partiernas program*, Falköping 1966, s 82 f, 91.
138. *ib* s 110.
139. *Helenius* s 77, 87, 104.
140. *Wieslander* s 82 f, 91.
141. *Förslag till handlingsprogram* 1957, s 4, 10.
142. Larsson s 180, 183.
143. *ib* s 52 ff, *FK* 1954:341, *AK*: 290
144. *AK* 1952:395. Förf har gjort uppmärksam på denna motion av fil kand Jan Dahlin som förbereder en avhandling om framväxten av en svensk lokaliseringspolitik efter 1945.
145. Centerpartiets program, Malmö 1959, s 14 f.
146. Larsson s 141, 149.
147. Centerpartiets program, Malmö 1959, s 1, 6, 8 f, 13.
148. *Wieslander* s 83, 91, 100 ff.
149. *SP* aug 1952. Kritik mot socialliberalismen t ex även i *NSv* 18.9, 29.9 1952.

150. Centerpartiets program, Malmö 1959, s 13 f.
151. Se ovan s 216. Jfr Elvander 1972 s 166.
152. Centerpartiets program, Malmö 1959, s 6, 11 f.
153. Elvander 1972 s 139, 166.
154. Jfr dock Elvander 1972 s 166, Lewin s 401.
155. En annan åsikt hos Larsson s 156, 167, 188 f.
156. Larsson s 54 ff.
157. *SOS*, Allmänna val 1973 III, s 90 f.
158. *ib* s 88 f.